

**ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ, ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ
ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**DEPARTMENT OF ARCHIVAL, LIBRARY AND INFORMATION
STUDIES
SCHOOL OF MANAGEMENT, ECONOMICS AND SOCIAL SCIENCES**

**Ανάπτυξη σε RDBMS βάσης δεδομένων και
θεματικών χαρτών (topic maps) των Φιλοσοφικών
Σχολών της Ελληνιστικής περιόδου (3ος π. Χ – 5ος
μ. Χ) με σκοπό την εξαγωγή ενδεικτικών
θεματικών ομοιοτήτων και αλληλεπιδράσεων
μεταξύ τους.**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΟΥΛΟΣ (Α.Μ. 59916119)

Επιβλέπων καθηγητής: Μάρκος Δενδρινός

Αθήνα, Ιούλιος 2021

Επιτροπή Αξιολόγησης

1. Ονοματεπώνυμο:

Μάρκος Δενδρινός

2. Ονοματεπώνυμο:

Σαράντος Καπιδάκης

3. Ονοματεπώνυμο:

Δάφνη Κυριάκη – Μάνεση

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Κωνσταντίνος Σούλος του Ισιδώρου, με αριθμό μητρώου 59916119 φοιτητής του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής Διοικητικών, Οικονομικών & Κοινωνικών Επιστημών του Τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης, δηλώνω υπεύθυνα ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής/διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος.

Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Ο Δηλών

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη.....	1
Εισαγωγή.....	2
Ελληνιστική Φιλοσοφία.....	5
Στωικισμός.....	8
Στωική Λογική.....	11
Στωική Επιστημολογία.....	15
Στωική Οντολογία.....	17
Στωική Ανθρωπολογία.....	22
Στωική Ηθική.....	25
Επικουρισμός.....	29
Επικούρεια Επιστημολογία.....	33
Επικούρεια Οντολογία.....	35
Επικούρεια Ηθική.....	38
Σκεπτικισμός.....	42
Πυρρώνειος Σκεπτικισμός.....	45
Ακαδημαϊκός Σκεπτικισμός.....	51
Βάσεις Δεδομένων.....	54
Σχεσιακό Μοντέλο Βάσης Δεδομένων.....	55
ΒΔ Ελληνιστικής Φιλοσοφίας.....	57
Ιδιαιτερότητες.....	57
Περίγραμμα.....	58
Ανάλυση.....	61
Ενδεικτικά Ερωτήματα.....	72
Επίλογος.....	74
Βιβλιογραφία.....	76

Περίληψη

Η παρούσα εργασία είναι μια ενδεικτική ανάλυση της δομής μιας ευρείας φιλοσοφικής περιόδου, της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας. Γέννημα μιας ταραγμένης εποχής, η Ελληνιστική Φιλοσοφία επιχείρησε να ορίσει τη θέση του ανθρώπου σε ένα αφιλόξενο κόσμο και να καταστήσει την ευδαιμονία προσωπική του ευθύνη. Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί, με τις ομοιότητες και τις διαφορές τους, επηρέασαν βαθύτατα την εξέλιξη της ανθρώπινης σκέψης και η διδασκαλία τους συνεχίζει να ακτινοβολεί ως τις μέρες μας.

Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη: ένα θεωρητικό, που αφορά την φιλοσοφική ανάλυση των τριών Ελληνιστικών Σχολών και ένα πρακτικό, που περιλαμβάνει την υλοποίηση μιας Βάσης Δεδομένων, και στο πλαίσιο αυτής, τη δημιουργία τριών θεματικών χαρτών που αποτυπώνουν τις σχέσεις των βασικών εννοιών των Σχολών. Η σύνθεση των δύο μερών κρίνεται ως μια σύγχρονη προσέγγιση ενός παραδοσιακού γνωστικού πεδίου.

Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικισμός, Επικουρισμός, Σκεπτικισμός, Βάση Δεδομένων, Ελληνιστική Εποχή, Σχεσιακό Μοντέλο Βάσης Δεδομένων, Θεματικός Χάρτης.

The current thesis is an indicative structural analysis of a broad philosophical period, that of Hellenistic Philosophy. Birth of a turbulent era, Hellenistic Philosophy tried to define man's position in an alienated world and to make Eudaimonia matter of his personal responsibility. Stoics, Epicureans and Sceptics, with their similarities and differences, have influenced deeply the evolution of human thought and their teachings continue to shine till nowadays.

The thesis is consisted of two parts: a theoretical one, concerning the philosophical analysis of the three Hellenistic Schools, and a practical one, which includes the implementation of a database and, in its context, the creation of three topic maps that depict the relations among Schools' core concepts. The composition of the two parts is judged as a modern approach to a traditional field of knowledge.

Hellenistic Philosophy, Stoicism, Epicureanism, Skepticism, Database, Hellenistic Era, Relational Database Model, Topic Map

Εισαγωγή

Η Ελληνιστική Φιλοσοφία είναι επίκαιρη. Η αποξένωση, η ανασφάλεια, η κενότητα και το άγχος που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο τρόπο ζωής ωθούν τους ανθρώπους να αναζητήσουν στήριξη μέσα από τα γραπτά των φιλοσόφων που θεωρούσαν τη φιλοσοφία ως «γιατρό της ψυχής.» Σύγχρονες ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις έχουν εντάξει στοιχεία της στην θεραπευτική τους διαδικασία. Πλήθος εκδηλώσεων (σεμινάρια, διαλέξεις κ.α.) διοργανώνονται ανά τον κόσμο και τραβούν την προσοχή όλο και πιο διευρυμένων ακροατηρίων. Επιστημονικές μελέτες, σύγχρονες μεταφράσεις πρωτότυπων έργων και εκδόσεις εκλαϊκευμένης παρουσίασης βασικών φιλοσοφικών θεμάτων καλούνται να ανταποκριθούν στην ανάγκη για μια πιο αληθινή και «γνήσια» ζωή. Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, λοιπόν, έστω και μετά από αιώνες, μοιάζει να αναγνωρίζεται ως πολύτιμη αρωγή για τον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος εξακολουθεί να είναι παγιδευμένος σε αδιέξοδα και αβοήθητος στην προσπάθεια ανεύρεσης ενός νοήματος ζωής.

Η Ελληνιστική Φιλοσοφία είναι αινιγματική. Τα έργα των κυριότερων φιλοσόφων της έχουν χαθεί στο σύνολό τους. Κάποιοι φιλόσοφοι, συνειδητά, δεν θέλησαν να αφήσουν πίσω τους κάποιο έργο ενώ για πολλούς δεν είναι γνωστό τίποτε άλλο πέραν του ονόματός τους και, ίσως, ελαχίστων βιογραφικών στοιχείων. Αρχαίοι μελετητές, συμπαθούντες και μη, διέσωσαν πλήθος αποσπασμάτων, περιληπτικές αποδόσεις θεωριών, γνωμικά και λίστες φιλοσοφικών έργων. Κατάφεραν έτσι να καλύψουν σε σημαντικό βαθμό αρκετά γνωστικά κενά και η προσφορά τους αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Οι δυσκολίες όμως παραμένουν: σε πολλές θεματικές περιοχές όσα γνωρίζουμε πως δεν γνωρίζουμε είναι περισσότερα από αυτά που γνωρίζουμε με βεβαιότητα...

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό την ανάδειξη της δομής της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας. Η προσπάθεια αυτή προϋπέθετε την επίλυση δύο βασικών ζητημάτων: αφενός όφειλε να προσδιορίσει σαφώς τον ενδεικτικό τρόπο προσέγγισης μια τέτοιας εργασίας και, αφετέρου, να εξοικειώσει τον αναγνώστη με το προς διερεύνηση γνωστικό πεδίο. Πρόκειται για μια σύνθετη προσπάθεια με διακριτά στάδια υλοποίησης, τα οποία σε μεγάλο βαθμό πραγματοποιήθηκαν παράλληλα και σε συνδυασμό το ένα με το άλλο.

Ως μια αποτελεσματική επίλυση των παραπάνω ζητημάτων επιλέχθηκε η ανάπτυξη σε RDBMS μιας Βάσης Δεδομένων σχετικής με την Ελληνιστική Φιλοσοφία. Η Βάση Δεδομένων προσφέρει το πλεονέκτημα, μέσω της αξιοποίησης σύγχρονων τεχνολογικών μέσων, μιας γενικής απεικόνισης του γνωστικού πεδίου καθώς περιλαμβάνει τις βασικές

οντότητες που διακρίνονται εντός των ορίων του, τα χαρακτηριστικά που κρίθηκε σημαντικό να τους αποδοθούν και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των οντοτήτων.

Μια δεύτερη προσπάθεια επίλυσης αφορούσε την παράθεση μιας σύντομης φιλοσοφικής εισαγωγής. Η εισαγωγή κρίθηκε ως ο πλέον κατάλληλος τρόπος για την πληρέστερη εξοικείωση με το πεδίο της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας και λόγω της ευρύτητας του αντικειμένου, αναλύθηκε στις τρεις συνιστώσες της: τον Στωικισμό, τον Επικουρισμό και τον Σκεπτικισμό. Για καθεμία εξ' αυτών αναφέρθηκαν βασικά ιστορικά στοιχεία που αφορούν την ίδρυση και την εξέλιξη τους καθώς και στοιχεία για τους σημαντικότερους φιλοσόφους που δραστηριοποιήθηκαν μέσα στους κόλπους τους. Αναλύθηκαν, επίσης, τα κεντρικά σημεία της διδασκαλίας τους, οργανωμένα σύμφωνα με τη διαίρεση που οι ίδιοι διέκριναν και ακολούθησαν. Στην περίπτωση του Στωικισμού, λοιπόν, περιλαμβάνονται οι βασικές ιδέες και έννοιες που αφορούν τη Λογική, την Επιστημολογία, την Οντολογία και την Ηθική. Σε εκείνη του Επικουρισμού, η διαίρεση περιλαμβάνει ζητήματα Επιστημολογίας, Οντολογία και Ηθικής ενώ, τέλος, στην περίπτωση του Σκεπτικισμού, η ανάλυση επιτυγχάνεται μέσα από την πραγμάτευση των δύο κατευθύνσεων που έλαβε κατά την ιστορική του πορεία: τον Πυρρώνειο και τον Ακαδημαϊκό Σκεπτικισμό.

Οι δύο παραπάνω επιλογές, η σχεδίαση και ανάπτυξη της Βάσης και η παρουσίαση του θεωρητικού υποβάθρου των Σχολών, και η υλοποίησή τους βρίσκονται, όπως προαναφέρθηκε, σε άμεση συσχέτιση και πραγματοποιήθηκαν παράλληλα. Η αναζήτηση και εντοπισμός, μέσα από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, των απαραίτητων πληροφοριών για την κατά το δυνατόν πληρέστερη έκθεση του φιλοσοφικού περιεχομένου των Σχολών, προσέφερε παράλληλα και τα απαραίτητα δεδομένα για την συμπλήρωση των πεδίων που περιλαμβάνονται στους πίνακες της Βάσης. Η επιλογή, από την άλλη, των χαρακτηριστικών που επιλέχθηκαν για τον προσδιορισμό των οντοτήτων συνέβαλε στην πιο στοχευμένη αναζήτηση πληροφοριών από τις πηγές. Δημιουργήθηκαν, συμπερασματικά, δύο διαφορετικοί τρόποι απόδοσης αντλημένοι από την ίδια δεξαμενή πληροφοριών: ένας σχηματικός και ένας καθαρά θεωρητικός.

Η ολοκλήρωση των δύο σταδίων υλοποίησης είχε ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό μιας γενικής εικόνας αναφορικά με τη δομή και το περιεχόμενο της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας. Κρίθηκε όμως απαραίτητο να συμπληρωθεί και με ένα τρίτο: την δημιουργία τριών θεματικών χαρτών (topic maps), έναν για καθεμία εκ των τριών Σχολών. Η επιλογή αυτή βασίστηκε στους εξής λόγους:

1. Την ανάγκη αξιοποίησης, μέσω σχηματικής απεικόνισης, των λέξεων-κλειδιών (Keywords) που περιλαμβάνονται στον σχετικό πίνακα της Βάσης Δεδομένων.

2. Την ανάδειξη των μεταξύ τους σχέσεων όπως αυτές έχουν προσδιοριστεί από τις στήλες Parent & Rank που συνοδεύουν κάθε λέξη- κλειδί.
3. Την πρόθεση δημιουργίας ενός σχηματικού οδηγού που θα υποδεικνύει τη θέση κάθε έννοιας στο πλαίσιο μιας θεματικής περιοχής. Οι συμπεριλαμβανόμενες έννοιες, στην πλειονότητά τους, αναφέρονται στο θεωρητικό μέρος. Η επισήμανση αυτή της σύνδεσης επιτυγχάνεται μέσω της παράθεσής του με έντονη γραφή.

Συμπερασματικά, η ανάδειξη της δομής της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας επιχειρήθηκε μέσω τριών αλληλοσχετιζόμενων τρόπων:

- Μιας θεωρητικής ανάλυσης
- Μιας Βάσης Δεδομένων
- Τριών Θεματικών Χαρτών

Κατά αυτόν τον τρόπο η Ελληνιστική Φιλοσοφία παρουσιάστηκε υπό το πρίσμα διαφορετικών προσεγγίσεων, γεγονός που συνέβαλε στην προβολή ιδιαίτερων πτυχών της και στην αξιοποίησή της για εξαγωγή γόνιμων συμπερασμάτων.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή, κ. Μάρκο Δενδρινό. Η στήριξη και η καθοδήγησή του καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας ήταν πολύτιμη. Η αμεσότητα, επίσης, και η ακρίβεια στις απαντήσεις σχετικά με προβλήματα και δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διαδικασία, συνέβαλε καθοριστικά στην εκ μέρους προσπάθεια παραγωγής ενός αξιόλογου αποτελέσματος. Ελπίζω το αποτέλεσμα αυτό να ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του και η κοινή μας προσπάθεια να αποτέλεσε και για εκείνον μια γόνιμη και ενδιαφέρουσα εμπειρία.

Ελληνιστική Φιλοσοφία

Ένας ηθοποιός ανεβαίνει στη σκηνή. Κοιτάζει με έκπληξη το σκηνικό και ασυναίσθητα διερωτάται: «Πού ακριβώς βρίσκομαι;». Στη συνέχεια στρέφεται προς τον εαυτό του και αναρωτιέται: « Τι κάνω εδώ;», «Ποιος ο ρόλος μου;». Την αρχική έκπληξη διαδέχεται ο προβληματισμός: «Θα μπορέσω άραγε να λάβω πειστικές απαντήσεις αναφορικά με τα παραπάνω ερωτήματα;»... Ο χρόνος κυλάει. Το σκηνικό “ζωντανεύει”. Η σκηνή γεμίζει με ηθοποιούς. Η παράσταση είναι έτοιμη να αρχίσει. Και η ανάγκη για απαντήσεις γίνεται ολοένα και πιο επιτακτική...

«Η Ελληνιστική Εποχή αναφέρεται στην περίοδο μεταξύ του θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π. Χ.) και τη Μάχη στο Άκτιο (31 π. Χ.), όταν ο Ρωμαίος ηγέτης Οκτάβιος νίκησε την τελευταία Ελληνική δυναστεία, επικρατώντας των δυνάμεων του Μάρκου Αντώνιου και της Κλεοπάτρας.» (Arenson, 2020, σ. 1) Η περίοδος αυτή, που σήμανε ουσιαστικά την κατάρρευση του Αρχαίου Κόσμου, σημαδεύτηκε από πολιτική αστάθεια, συχνές πολεμικές συγκρούσεις και διαρκή ανασφάλεια.

Η εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατάφερε να διαδώσει τον ελληνισμό στα βόρεια της Ασίας και να καταστήσει την ελληνική γλώσσα ως τη *lingua franca* της εποχής. Συνέβαλε επίσης στην πολιτιστική άνθιση και τη δημιουργία λαμπρών πνευματικών κέντρων (Πέργαμος, Αλεξάνδρεια κ.α.) Οι πόλεις – κράτη ,ως κοινωνικοπολιτικός σχηματισμός, έπαψαν να υφίστανται και αντικαταστάθηκαν από μια Αυτοκρατορία που καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου. Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας αυτού του σχηματισμού οδήγησε σε μια χαλαρή σύνδεση των μερών που τον αποτελούσαν και συνετέλεσε, αναπόφευκτα, σε έναν νηλεή αγώνα επικράτησης μεταξύ των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου. Ανάλογα με τον εκάστοτε συσχετισμό δυνάμεων οι πόλεμοι ήταν συχνοί και αιφνιδιαστικοί και τα ειρηνικά διαστήματα επισφαλή και βραχύβια.

Μέσα σε ένα τόσο παραγμένο κλίμα η Ελληνιστική Φιλοσοφία ήρθε να καλύψει την ανάγκη του ανθρώπου να δώσει νόημα στη ζωή του. Η Πλατωνική και η Αριστοτελική Φιλοσοφία τέθηκαν στο περιθώριο και οι φιλόσοφοι αναζήτησαν τις ρίζες τους αφενός στο απώτερο παρελθόν (Προσωκρατική Φιλοσοφία) και , αφετέρου, στη Σωκρατική Διδασκαλία ως κατάλληλη μέθοδο αναζήτησης και προσδιορισμού των βασικών αρχών των δικών τους φιλοσοφικών συστημάτων.

Η Ελληνιστική Φιλοσοφία γεννήθηκε στον κυρίως ελλαδικό χώρο και γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση στην Αθήνα, η οποία παρέμεινε το αναμφισβήτητο κέντρο πολιτισμού της περιόδου. Επίκουρος και Ζήνων ίδρυσαν εδώ τις «Σχολές» τους και ο Σκεπτικισμός υπήρξε αρκετά δημοφιλής για ένα διάστημα στο πλαίσιο της Πλατωνικής Ακαδημίας. Η επιρροή όμως των νέων φιλοσοφικών αντιλήψεων δεν έμεινε εντός των ελλαδικών γεωγραφικών ορίων. Πέρασε γρήγορα στα παράλια της Μ. Ασίας καθώς και σε εκείνα της Αφρικής. Επηρέασε επίσης βαθύτατα και τους Ρωμαίους, οι οποίοι ήδη από τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π. Χ. είχαν κατακτήσει την Ελλάδα, και κατάφερε να εισχωρήσει γόνιμα στους κόλπους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Με αυτό τον τρόπο η Ελληνιστική Φιλοσοφία απέκτησε νέα ώθηση και μέσω φιλοσοφικών έργων, που παρήχθησαν αρκετά μεταγενέστερα, κατάφερε να διασώσει σε μεγάλο βαθμό τη γνησιότητα της ελληνιστικής φιλοσοφικής παράδοσης.

Οι πηγές της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας κρίνονται από σποραδικές ως ελάχιστες. Ιδίως εκείνες που αφορούν έργα και βιογραφικά στοιχεία των κυριότερων εκπροσώπων των Σχολών είναι καθαρά ενδεικτικές και η διάσωσή τους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον Διογένη Λαέρτιο και στους ανεκτίμητης αξίας *Βίους* του. Ένα πλήθος ετερόκλητων έργων, που περιλαμβάνει από κριτικές μελέτες και λιβελογραφήματα ως συλλογές φιλοσοφικών αποσπασμάτων και αποφθεγμάτων, έρχονται να συμπληρώσουν τις διαθέσιμες πηγές, να αναδείξουν τον πολύπτυχο χαρακτήρα της ελληνιστικής φιλοσοφικής σκέψης και να της αποδώσουν την πρέπουσα αξία.

Οι φιλόσοφοι της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας, ιδίως οι Στωικοί, θα συμφωνούσαν με την αναλογία της εισαγωγικής παραγράφου: ο άνθρωπος της εποχής τους μοιάζει με ηθοποιό που προσπαθεί να βρει τα πατήματά του και να αποδώσει καλύτερα το ρόλο του στη σκηνή του κοσμοθεάτρου. Σε αυτήν του την προσπάθεια διακατέχεται διαρκώς

από τις ίδιες με τον ηθοποιό ερωτήσεις: που είμαι, ποιος είμαι, πως φτάνω στη βέβαιη γνώση. Αποτελούν τα θεμελιώδη φιλοσοφικά ερωτήματα των τριών μερών της φιλοσοφίας: της Φυσικής, της Ηθικής και της Επιστημολογίας αντίστοιχα. Όπως θα φανεί παρακάτω οι απαντήσεις που δόθηκαν σε αυτά, η ιεράρχησή τους ή ακόμη και η απόρριψη τους ως λογικά μη θεμελιωμένες, είναι που προσδίδουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα σε κάθε Σχολή. Όλες όμως τις ενώνει ένα στοιχείο: η απάντηση είναι αναγκαία και συνιστά ζήτημα προσωπικής ευθύνης...

Στωικισμός

Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο (1994, 107 κ.ε.) ο Στωικισμός εμφανίζεται ως φιλοσοφική διδασκαλία στην Αθήνα γύρω στα 300 π. Χ. Εισηγητής και πρώτος «διευθυντής της Σχολής» ήταν ο Ζήνων (344–262 π. Χ.) με καταγωγή απ το Κίτιο της Κύπρου. Το όνομα του ο Στωικισμός το οφείλει στην Ποικίλη Στοά, το μέρος που ο Ζήνων και οι συνομιλητές του, υποστηρικτές και αντίπαλοι, συγκεντρώνονταν για να συζητήσουν ένα πλήθος φιλοσοφικών ζητημάτων. Διάδοχος του Ζήωνα υπήρξε ο Κλεάνθης(3^{ος} αι. π. Χ.), τον οποίο με τη σειρά του διαδέχθηκε ο Χρύσιππος (2^{ος} αι. π. Χ.). Οι τρεις αυτές εξέχουσες φυσιογνωμίες αποτέλεσαν τους κύριους πυλώνες του φιλοσοφικού οικοδομήματος και μαζί με τους συνεχιστές τους, διαμόρφωσαν την συστηματική του ανάπτυξη και συνέβαλαν αποφασιστικά στην εδραίωσή του ως φιλοσοφικού συστήματος ανάλογης αξίας και εμβέλειας με εκείνων της Κλασσικής Αρχαιότητας.

Την πρώιμη περίοδο, διαδέχθηκε εκείνη της Μέσης Στοάς με κυριότερους εκπροσώπους τον Παναίτιο (185-110 π. Χ.) και τον Ποσειδώνιο (135-50 π. Χ.). Η συνεισφορά τους και η φήμη τους ήταν αναμφίβολη και εδραιωμένη, ήδη ανάμεσα στους συγχρόνους τους, όμως η απώλεια των πνευματικών τους εργασιών στο σύνολό τους δεν επιτρέπει το σχηματισμό μιας πλήρους εικόνας και μιας σαφούς εκτίμησης για την συμβολή τους στο πλαίσιο της Στωικής Φιλοσοφίας. Αυτό που είναι με βεβαιότητα γνωστό είναι πως ο Παναίτιος έζησε για μεγάλο διάστημα στη Ρώμη και, πιθανότατα, ήταν εκείνος που εισήγαγε τον Στωικισμό στην καρδιά της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.(Long, 1986, σ. 114)

Στη Ρώμη, ο Στωικισμός βρήκε πρόσφορο έδαφος και ήκμασε ιδιαίτερα απ' το 2^ο μισό του 2^{ου} αιώνα και μετά. Την περίοδο αυτή, στην οποία οι ιστορικοί αναφέρονται ως Ύστερη Στοά, συναντάμε ως κύριους εκπροσώπους τους Σενέκα, Επίκτητο και Μάρκο Αυρήλιο. Είναι ευτυχής συγκυρία πως μεγάλο μέρος των έργων τους έχει διασωθεί, αποτελώντας τη μοναδική σχετικά ολοκληρωμένη πηγή άντλησης πληροφοριών από εκπροσώπους τους Στωικισμού. Την περίοδο όμως αυτή η Στωική Φιλοσοφία είχε λάβει τον χαρακτήρα μιας Ηθικής Διδασκαλίας και τα έργα των παραπάνω φιλοσόφων, συνεπώς, πραγματεύονται κυρίως ηθικά ζητήματα. Με την άνοδο και επικράτηση του Χριστιανισμού η ισχύς του Στωικισμού υποχωρεί. Δεν πρόκειται όμως για επικράτηση αλλά περισσότερο για μια γόνιμη αφομοίωση των ηθικών του διδαγμάτων. Ο Στωικός Άνθρωπος μέσα στους κόλπους του Χριστιανισμού βρήκε την οδό προς την Ευδαιμονία που ταυτίζεται με εκείνη που οδηγεί τον Χριστιανό στη Βασιλεία των Ουρανών...

«Ο Στωικισμός ήταν η πιο σημαντική και επιδραστική εξέλιξη της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας.» (Στο ίδιο, σελ. 107) Η ανθεκτικότητα και η λογική συνέπεια, σε συνδυασμό με την διαρκή εξέλιξη και αναθεώρηση επιμέρους φιλοσοφικών ζητημάτων, αποτελούν στοιχεία που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό. Ο Στωικισμός άρχισε να θέτει τις βάσεις του ως φιλοσοφικό σύστημα με τον Ζήνωνα, η σκέψη του οποίου είχε επηρεαστεί απ την φιλοσοφία τόσο των Κυνικών όσο και του Σωκράτη. Ο Κλεάνθης, με βάσει τα σωζόμενα κείμενα, έδειξε ιδιαίτερο ζήλο για θεολογικά ζητήματα ενώ ο Χρύσιππος εστίασε στο κομμάτι της Λογικής το οποίο ανέπτυξε και συστηματοποίησε σε βαθμό που, ήδη απ την αρχαιότητα, εξαίρετο η μοναδική του συνεισφορά στον συγκεκριμένο τομέα αλλά και εν γένει στην εξέλιξη της Στωικής Φιλοσοφίας.

Οι Στωικοί συνήθιζαν να χωρίζουν την φιλοσοφική τους διδασκαλία σε 3 μέρη:

1. Λογικό
2. Φυσικό
3. Ηθικό

Αρέσκονταν επίσης να χρησιμοποιούν αναλογίες και παραδείγματα για να καταστήσουν σαφή και κατανοητά τα λεγόμενά τους. Για την κατανόηση της παραπάνω διάκρισης, συγκεκριμένα, συνήθιζαν να παρομοιάζουν τη Φιλοσοφία με ζωντανό οργανισμό, με αυγό ή με χωράφι (Διογένης Λαέρτιος, ό.π., σελ. 138-41) :

Φιλοσοφία	Οργανισμός	Αυγό	Χωράφι
Λογική	Οστά & Ιστοί	Κέλυφος	Περίφραξη
Φυσική	Ψυχή	Κρόκος	Χώμα & Δένδρα
Ηθική	Σάρκα	Ασπράδι	Καρποί

Αν και δεν υπάρχει σωζόμενη πηγή στην οποία να εκφράζεται διαφωνία τόσο για τη διάκριση όσο και για την ευστοχία των προτεινόμενων αναλογιών, η ιεράρχηση των μερών και η ακολουθία τους κατά το στάδιο της διδασκαλίας φαίνεται πως αποτελούσε ζήτημα προσωπικής επιλογής του εκάστοτε φιλοσόφου. Παρόλα αυτά, η διάκριση επιτυγχάνει να αναδείξει την αλληλεξάρτηση των μερών καθώς και την αναγκαία συνύπαρξή τους ώστε παραχθεί και να διατηρηθεί το όλον.

Η αναφορά στο όλον δεν είναι τυχαία. Για τους Στωικούς ότι υπάρχει, όλα τα όντα, αποτελούν μέρος ενός ομοιογενούς συνόλου, μιας αρμονικής ενότητας. Το Όλον αποτελεί έκφραση μιας σοφής δημιουργίας, ένα προϊόν του Λόγου. Επειδή όμως το Σύμπαν είναι ένα «κλειστό σύστημα» δεν αφήνει περιθώρια για ύπαρξη ατελειών εντός του. Άρα το Σύμπαν, ως Όλον, δεν είναι απλά έλλογο: είναι ο ίδιος ο Λόγος που

διαχέεται εντός του και αποτελεί εγγύηση της ύπαρξης και ταυτόχρονα της τελειότητάς του. Ο Λόγος λοιπόν αποτελεί τον πυρήνα της Στωϊκής Φιλοσοφίας και η ταύτισή του με το Όλον τη βασική της αρχή:

Το Όλον ως Λόγος

Κλείνοντας, η επιστροφή στη διάκριση των μερών της Φιλοσοφίας είναι χρήσιμη για να επαναπροσδιοριστούν πλέον υπό την οπτική της βασικής αρχής, ως εκφράσεις δηλαδή του Λόγου:

Α) Λογικό μέρος: η Λογική, για τους Στωϊκούς αποτελεί πρωτίστως την ικανότητα κατανόησης του Όλου όσο κι εκείνη της γλωσσικής του έκφρασης. Όπως φαίνεται και από τις αναλογίες, η Λογική έχει έναν χαρακτήρα οριοθέτησης. Περιλαμβάνει όλα όσα μπορούμε να σκεφτούμε. Είναι όλα όσα υπάρχουν. Με άλλα λόγια, τα όρια της σκέψης μας είναι και τα όρια του Σύμπαντος. Και επειδή το Σύμπαν είναι Όλον και το Όλον Λόγος, μέσω της Λογικής ο άνθρωπος καθίσταται κοινωνός της δημιουργίας και συνειδητοποιεί την οντολογικά προνομιακή του θέση.

Β) Φυσικό μέρος: Ο φυσικός κόσμος μας περιλαμβάνει και ταυτόχρονα μας περιβάλλει. Χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία, τάξη και αρμονία. Ως μέρος του κόσμου και άρα ως μέρος του Λόγου η αρμονία είναι προκαθορισμένη. Είναι επίσης τέλεια ως έκφραση του Λόγου. Απ τη σκοπιά της Φύσης λοιπόν, κάθε ον εκφράζει την τελειότητα του Λόγου πραγματοποιώντας τη φύση του.

Γ) Ηθικό μέρος: Ο άνθρωπος, προικισμένος με λογική, βρίσκεται στην κορυφή της ιεραρχίας των φυσικών όντων. Η λογική όμως δίνει στον άνθρωπο τη δυνατότητα της επιλογής. Ο άνθρωπος λοιπόν, πέραν της κατανόησης της ανωτερότητάς του, οφείλει να πραγματώσει ο ίδιος την ιδιαίτερη φύση του. Στην περίπτωση του ανθρώπου, ο Λόγος παίρνει τον χαρακτήρα τόσο της συναίσθησης των ορίων του όσο και το χρέος της προσωπικής ευθύνης και συναίνεσης στην πραγματοποίηση ενός τέλειου σχεδίου δημιουργίας και ύπαρξης.

Στωική Λογική

Η Λογική είναι η μελέτη της φύσης του Λόγου, η «επιστήμη του λόγου, που σημαίνει τόσο ομιλία όσο και λογική ικανότητα, [και] αφορούσε όχι μόνο την εγκυρότητα των διαφόρων μορφών συλλογισμού και τη σχέση των λέξεων με τα πράγματα, αλλά και την ίδια τη δομή της γλώσσας.» (Sandbach, 1994, σελ.95). Διακρίνεται σε Διαλεκτική και Ρητορική, με τη Διαλεκτική να εστιάζει στην ορθή σκέψη σχετικά με το Λόγο και τη Ρητορική στην ορθή έκφραση των σκέψεων αυτών. Δεν αποτελούν, συνεπώς, δύο διαφορετικές όσο συμπληρωματικές επιστήμες όπως φανερώνει και η πολυσήμαντη έννοια «λόγος».

Οι Στωικοί, όπως θα φανεί παρακάτω, είναι συνεπείς εμπειριστές. Θεμελιώνουν τη γνώση στην εμπειρία. Ο άνθρωπος, κατ' αυτούς, γεννιέται σε ένα διαμορφωμένο γλωσσικό περιβάλλον και καθώς αναπτύσσεται μαθαίνει τη γλώσσα και μέσω αυτής καταφέρνει να εκφράζει τις επιθυμίες, τα συναισθήματα και αργότερα τις σκέψεις του. Σταδιακά, η γλώσσα γίνεται δεδομένο. Για τους φιλόσοφους όμως είναι ένα δεδομένο προς διερεύνηση. Είναι οι γλωσσικοί όροι προϊόν σύμβασης και αποτέλεσμα μακροαίωσης χρήσης ή, αντίθετα, αντανακλούν την ίδια τη φύση των πραγμάτων και, συνεπώς, η επιλογή τους δεν είναι συμβατική αλλά επιβεβλημένη από τα ίδια;

Αν και αρχικά η δεύτερη άποψη ήταν εκείνη που προτάθηκε, επιλογή που φανερώνει τις Σωκρατικές επιρροές στα πρώτα βήματα του Στωικισμού, επικράτησε τελικά η πρώτη. Σ αυτό συνέβαλε καταλυτικά η εργασία του Χρυσίππου στο πεδίο της Λογικής. Ήταν μάλιστα τέτοιας αξίας η συμβολή του που, πέραν από τροποποιήσεις και αναγκαίες επικαιροποιήσεις, η Στωική Λογική παρέμεινε στο πέρασμα των αιώνων κατά βάση «Χρυσίππεια».

Για τον Χρυσίππο το βασικό επιχείρημα για τη συμβατική χρήση της γλώσσας ήταν το ότι συχνά τη ίδια λέξη χρησιμοποιείται με διαφορετικές σημασίες. Αν η γλώσσα ήταν φυσική απόρροια των πραγμάτων κάτι τέτοιο δεν θα έπρεπε να συμβαίνει. Οι λέξεις καθαυτές είναι άρα «λογικά ασήμαντες.»

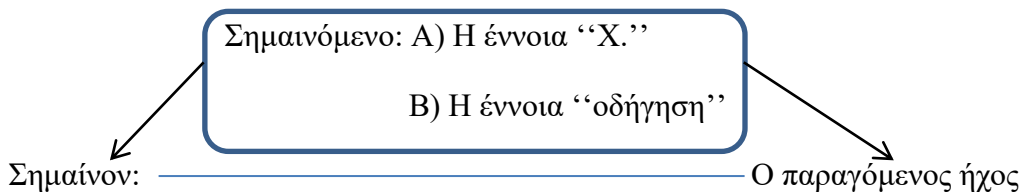
Οι Στωικοί θεώρησαν πως, αν οι λέξεις δεν πληρούν το κριτήριο της σημασίας, τότε ενδεχομένως το πληρούν σύνολα λέξεων που εκφράζουν μια συγκεκριμένη σκέψη. Τα σύνολα αυτά τα όρισαν με τον τεχνικό όρο λεκτά.

Το *λεκτόν* είναι το θεμέλιο της θεωρίας νοήματος αλλά η κατανόηση του προϋποθέτει ένα σύνολο άλλων, βασικών όρων της Στωικής Λογικής. Αρχικά, κάθε λεκτόν, έχει τα χαρακτηριστικά μιας γραμματικής πρότασης, αποτελείται δηλαδή από υποκείμενο και

κατηγορία. Συγκεκριμένα, σ' αυτή του τη μορφή το λεκτόν θεωρείται **πλήρες**. Σε αντίθετη περίπτωση, αν π.χ. λείπει το υποκείμενο, το λεκτόν θεωρείται ελλιπές, **ασθενές**. Ένα λεκτόν επίσης μπορεί να πάρει πολλές διαφορετικές μορφές: ερώτηση, προσταγή, όρκος, επιθυμία κλπ. Η σημαντικότερη μορφή του όμως είναι εκείνη του αξιώματος. Το **αξίωμα** είναι ένα πλήρες λεκτόν με βασικό του χαρακτηριστικό ότι αποτελεί λογική πρόταση, αναφέρεται σε μια κατάσταση πραγμάτων, και μπορεί να του αποδοθεί μια τιμή αλήθειας (αλήθεια / ψεύδος.) Η σύνδεσή του με πραγματικές καταστάσεις δικαιολογεί και τη χρήση του όρου «λόγος» ως συνώνυμο του αξιώματος.

Το **αξίωμα ή λόγος** μπορεί να είναι, τέλος, είτε απλό είτε σύνθετο. Το **απλό** με τη σειρά του διακρίνεται σε οριστικό, κατηγορικό και αόριστο ενώ το **σύνθετο** περιλαμβάνει τις κατηγορίες που προκύπτουν απ τη συσχέτιση των λογικών προτάσεων (διάζευξη, σύζευξη, άρνηση, συνεπαγωγή.)

Το λεκτόν, στη μορφή του αξιώματος, ως πλήρες είναι φορέας σημασίας. Το ίδιο όμως, σύμφωνα με τους Στωικούς, στερείται ύπαρξης ως ασώματο. Είναι ασώματο γιατί η αξία του είναι καθαρά λογική και εξαντλείται στην ανάδειξη της σύνδεσης δύο σωματικών στοιχείων. Πιο συγκεκριμένα, οι Στωικοί διακρίνουν τρία μέρη σε μια λογική πρόταση: το σημαίνον, την εκφορά και το λεκτόν. **Σημαίνον** είναι το όνομα για το οποίο γίνεται λόγος, το υποκείμενο της γραμματικής πρότασης στο οποίο αποδίδεται κάτι. Η **εκφορά** είναι ο παραγόμενος ήχος, η λεκτική απόδοση της πρότασης. Η απόδοση αυτή, όντας νοηματική, πηγάζει από μια διακριτή έννοια (σημαινόμενο) στο νου του ομιλητή και, για να είναι η επικοινωνία επιτυχής, πρέπει να αναγνωρίζεται και απ' τον ακροατή. Το **λεκτόν**, τέλος, είναι η σύνδεση του ονόματος (και της κατάστασης στην οποία βρίσκεται) με τον ήχο. Το παρακάτω γράφημα αποτυπώνει την σχέση:

Ο X. ως συγκεκριμένο πρόσωπο

Λογική πρόταση: “Ο X. οδηγεί”

Η Στωική Λογική, όπως φάνηκε, είναι μια προτασιακή λογική. Ως δομική μονάδα λαμβάνει τη λογική πρόταση και τις προϋποθέσεις απόδοσης τιμής αλήθειας σ' αυτή. Πέραν όμως των απλών, οι Στωικοί έστρεψαν το ενδιαφέρον τους και στη σύνδεση τους και στο σχηματισμό σύνθετων λογικών προτάσεων. Διέκριναν συγκεκριμένα τις σύνθετες προτάσεις σε υποθετικές (αληθείς και ψευδείς), σε "υπό όρους" (αληθείς και ψευδείς), σε συνδετικές, σε διαζευκτικές και σε αντιφατικές. (Διογένης Λαέρτιος, ό.π., σελ. 160-5) Οι υποθετικές είναι της μορφής «αν Α... τότε Β» και είναι αληθείς ή ψευδείς ανάλογα με το αν η υπόθεση ευσταθεί ή όχι. Οι "υπό όρους" προτάσεις έχουν τη μορφή «Απ τη στιγμή που ισχύει το Α... τότε Β» και, όπως στην περίπτωση των υποθετικών, η τιμή αλήθειας τους καθορίζεται απ' την τιμή αλήθειας της υπόθεσης. Οι συνδετικές, διαζευκτικές και αντιφατικές, τέλος, έχουν τη μορφή « Α και Β», «Α ή Β» και «Α και όχι Α» αντίστοιχα. Ο συγκεντρωτικός πίνακας στο τέλος της παρούσας ενότητας παραθέτει παραδείγματα για όλα τα είδη προτάσεων (απλών και σύνθετων) ώστε να καταστεί κατανοητό το νόημά τους.

Ένα τελευταίο πεδίο συνεισφοράς των Στωικών αφορά εκείνο των συλλογισμών και ειδικότερα τη θεωρία συμπερασμάτων (inference theory). Εδώ το ενδιαφέρον τους επικεντρώθηκε στην αναζήτηση εκείνων των λογικών προτάσεων των οποίων η εγκυρότητα είναι αυταπόδεικτη. Οι προτάσεις αυτές, τις οποίες διατύπωσαν σε τυπική μορφή χρησιμοποιώντας για πρώτη φορά γράμματα αντί αριθμών, ανάγονται στα εξής 5 βασικά μοτίβα (Long, ό.π., σελ.143):

1. Αν p, τότε q; p; ∴ q.
2. Αν p, τότε q; όχι-q; ∴ . Άρα-p.
3. Όχι (και p και q); p; ∴ Όχι-q.
4. Είτε p είτε q; p; ∴ . Όχι-q.
5. Είτε p είτε q; Όχι-q; ∴ . p.

Συνοψίζοντας, ο Στωικισμός ήταν η μόνη Ελληνιστική Σχολή που ασχολήθηκε τόσο ενδελεχώς με ζητήματα λογικής. Η εξέχουσα θέση του λόγου στο φιλοσοφικό σύστημα δικαιολογεί αυτή την ιδιαίτερη μέριμνα. Η Λογική είναι τρόπος ύπαρξης και μέσω κατανόησης των όντων. Με την ολοκλήρωση της πραγμάτευσής του η προσοχή στρέφεται στην αξιοποίησή του, στην αναζήτηση που αφορά τη δυνατότητα βέβαιης γνώσης.

Αξιώματα

A) Απλά

Οριστικό	“ Αυτός οδηγά.”
Κατηγορικό ή Ενδιάμεσο	“ Ο Χ. οδηγά.” Ή “ Ένας άνθρωπος οδηγά.”
Αόριστο	“ Κάποιος οδηγά.”

B) Σύνθετα

Αληθές Υποθετικό	“ Αν βρέχει, κρατάω ομπρέλα.” (Βρέχει.)
Ψευδές Υποθετικό	“ Αν βρέχει, κρατάω ομπρέλα.” (Δεν βρέχει.)
Αληθές “Υπό όρους”	“ Απ’ τη στιγμή που είναι μέρα, έχει φως.” (Είναι μέρα.)
Ψευδές “Υπό όρους”	“ Απ’ τη στιγμή που είναι μέρα, έχει φως.” (Δεν είναι μέρα.)
Συνδετικές	“ Είναι μέρα και έχει συννεφιά.”
Διαζευκτικές	“ Είναι είτε μέρα, είτε νύχτα. ”
Αντιφατικές	“ Είναι μέρα και όχι μέρα.”

Στωική Επιστημολογία

Σημείο εκκίνησης της προηγούμενης ενότητας ήταν ο εμπειρισμός των Στωικών. Ο εμπειρισμός, ως θεωρία γνώσης, δέχεται την ύπαρξη αντικειμενικής πραγματικότητας, η οποία μπορεί να γίνει γνωστή μέσω των αισθήσεων. Οι ανθρώπινες ψυχές είναι «άγραφοι χάρτες» και τα αισθητηριακά δεδομένα αποτυπώνονται πάνω τους, οργανώνονται, χαράσσονται βαθιά με την επανειλημμένη έκθεση σ' αυτά και σταδιακά σχηματίζουν «έννοιες», οντότητες με καθαρά νοητικό χαρακτήρα.

Για τον εμπειρισμό η απόκτηση της γνώσης είναι μια διαδικασία με διακριτά στάδια ποιοτικής διαφοροποίησης. Στην αρχή δημιουργείται η εντύπωση ενός εξωτερικού αντικειμένου στο αισθητήριο όργανο του ανθρώπου. Οι Στωικοί φροντίζουν να διατυπώσουν με σαφήνεια το πώς συντελείται η αντιληπτική διαδικασία: το πνεύμα του οπτικού αντικειμένου αρχίζει να τεντώνεται και έτσι σχηματίζεται ένας κώνος η βάση του οποίου εδράζεται στο αντικείμενο και η κορυφή του εκτείνεται, έρχεται σε επαφή και διεγείρει το οπτικό όργανο του δέκτη. (Sharples, 1996, σελ. 19-20)

Αποτέλεσμα αυτού του πρώτου σταδίου είναι ο σχηματισμός μιας αισθητηριακής εντύπωσης (φαντασία). Η **φαντασία** είναι πραγματική, πηγάζει απ' τα πράγματα, αλλά όχι εξαιρετικά φερέγγυα καθώς η αντίληψη δεν αποτελεί και εγγύηση βέβαιης γνώσης. Οι φαντασίες πολλές φορές παραπλανούν τον άνθρωπο και τον οδηγούν σε λάθη σχετικά με την προέλευσή τους. Για τους Στωικούς λοιπόν, η αντίληψη δεν είναι μια παθητική διαδικασία που συντελείται ερήμην του αντιληπτικού υποκειμένου. Αντίθετα, είναι μια **κρίση**, μια διαδικασία που απαιτεί την έγκριση του λόγου. Η θετική κρίση είναι **συγκατάθεση**: αποδοχή πως το αντικείμενο είναι αυτό που φαίνεται πως είναι.

Η συγκατάθεση σηματοδοτεί το τέλος του δευτέρου σταδίου της αντιληπτικής διαδικασίας. Η συγκατάθεση όμως δεν αρκεί για να πούμε με βεβαιότητα πως τα πράγματα είναι όντως όπως φαίνονται να είναι. Η συγκατάθεση δηλαδή, σύμφωνα με την στωική ορολογία, μπορεί να είναι είτε ασθενής είτε ισχυρή.

Η **ασθενής συγκατάθεση** ταυτίζεται με τη **δόξα**. Αποτελεί μια υποκειμενική εκτίμηση για την ύπαρξη των πραγμάτων που όμως έχει πολλά περιθώρια να είναι εσφαλμένη. Δεν είναι όμως απαραίτητο. Η δόξα μπορεί πράγματι να είναι αληθής. Δεν είναι όμως γερά θεμελιωμένη, δεν στηρίζεται σε ισχυρά επιχειρήματα και άρα κλονίζεται απέναντι σε μια ισχυρή προσπάθεια απόρριψής της. Για τους Στωικούς, η τήρηση μιας στάσης προφύλαξης και άρνησης διατύπωσης κρίσης σε καταστάσεις που δεν είναι εφικτή μια εδραιωμένη συγκατάθεση είναι συνετή, αν όχι επιβεβλημένη, επιλογή.

Η *ισχυρή συγκατάθεση* αποτελεί το τρίτο στάδιο της αντιληπτικής διαδικασίας και σημαίνει το πέρασμα στη βέβαιη γνώση. Για τους Στωικούς το στάδιο αυτό φέρει το όνομα κατάληψη και σημαίνει το πέρασμα απ' τη *φαντασία* στην *καταληπτική φαντασία*, την «*νοητική πράξη συγκατάθεσης σε μια εντύπωση*» (Long, ό.π., σελ.126.) Η *καταληπτική φαντασία* αποτελεί μια ασφαλή νοητική απεικόνιση του αντικειμένου, τόσο ακλόνητη που, εύστοχα, φρόντιζαν να παρομοιάσουν με το κράτημα ενός αντικειμένου μέσα σε μια σφιχτή γροθιά, καθώς όπως παρατηρεί ο Sandbach « *η σχέση μεταξύ ύπαρξης και κατάληψης είναι αμφίδρομη: κάτι που κατανοούμε είναι πραγματικό και το πραγματικό είναι αντικείμενο κατανόησης.*» (ό.π., σελ.88)

Η γνώση αποκτάται απ την εμπειρία, άρα και η ανθρώπινη ευφυΐα είναι αποτέλεσμα συγκέντρωσης εμπειριών και, με βάση την επαναλαμβανόμενη έκθεση σ' αυτές, στο σχηματισμό εννοιών. Οι έννοιες όμως δεν είναι μόνο εμπειρικής προέλευσης. Αν οι Στωικοί έκαναν αυτή την παραδοχή, τότε δεν θα μπορούσαν να εξηγήσουν ένα σύνολο εννοιών, καθολικά αποδεκτών, που όμως δεν επιδέχονται εμπειρικής εξήγησης. Μια κατηγορία τέτοιων εννοιών είναι οι *προλήψεις*. Οι *προλήψεις* είναι έμφυτες έννοιες. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν έννοιες όπως το αγαθό, το ωραίο, το δίκαιο κλπ. Ο λογικά ώριμος άνθρωπος τις δέχεται ως αυταπόδεικτες και τις χρησιμοποιεί καθημερινά στο λόγο του. Προβαίνει επίσης και σε κρίσεις με βάση αυτές όπως π.χ. “το αγαθό είναι επιθυμητό.” Μια δεύτερη κατηγορία είναι εκείνη των κοινών εννοιών. Οι *κοινές έννοιες* είναι έννοιες νοητικής προέλευσης ή, ορθότερα, έννοιες αποκτημένες μέσω “νοητικής” εμπειρίας. Εδώ περιλαμβάνονται έννοιες όπως ο θεός, το άτομο, το κενό κλπ. Οι έννοιες αυτές για την ακρίβεια προέρχονται απ την επεξεργασία (αναλογία, μεγέθυνση, σμίκρυνση κλπ.) ήδη σχηματισμένων εννοιών: ο θεός π.χ. ένα ον που διαθέτει ένα σύνολο ποιοτικών χαρακτηριστικών (πανάγαθος, πάνσοφος) και φυσικών ιδιοτήτων σε υπερθετικό βαθμό (πανταχού παρών, παντεπόπτης) ενώ το άτομο είναι ένα ον που διαθέτει τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις διακριτής ύπαρξης, είναι δηλαδή ένα σώμα που προκαλεί και υφίσταται μεταβολές αλληλεπιδρώντας με άλλα άτομα. Το κενό, τέλος, ως μη ον, κατέχει τις αντίθετες ιδιότητες από εκείνες του ατόμου και συνεπώς τοποθετείται εκτός του Στωικού Σύμπαντος.

Ανακεφαλαιώνοντας, η Στωική Επιστημολογία συνδυάζει την εμπιστοσύνη στις αντιλήψεις, για τη γνώση ενός πραγματικού κόσμου, με την εμπιστοσύνη στη λογική για την παροχή κριτηρίων αξιολόγησης της εγκυρότητάς τους. Επιβεβαίωση των κριτηρίων συνεπάγεται την έγκριση των αντιλήψεων και τον σχηματισμό βέβαιης γνώσης ή την απόρριψη τους στην περίπτωση που τα κριτήρια αυτά δεν πληρούνται.

Στωική Οντολογία

Η Οντολογία ως κλάδος της Φιλοσοφίας ασχολείται με τη φύση του Όντος, αυτό που πραγματικά υπάρχει. Αφορά μια θεωρητική αναζήτηση, μια λογική εξέταση και συνήθως εντάσσεται στο πλαίσιο της Μεταφυσικής, επιστήμης που εστιάζει στο αναλλοίωτο, το πραγματικό και το άφθαρτο σε αντίθεση με την φθαρτότητα και ευμεταβλητότητα του φυσικού κόσμου. Στο Στωικισμό η διάκριση μεταξύ Φυσικής και Μεταφυσικής δεν έχει τη ισχύ των Ιδεαλιστικών Συστημάτων και άρα η Οντολογία προτιμήθηκε ως γενικός όρος που περιλαμβάνει την Κοσμολογία, τη Θεολογία και τη Φιλοσοφία της Φύσης. Η επιλογή αυτή δικαιολογείται από τους εξής λόγους:

- Ο Εμπειρισμός των Στωικών δεν θα επέτρεπε την αναζήτηση του Όντος εκτός κόσμου. Αν η γνώση πηγάζει απ τις αισθητηριακές εντυπώσεις και εκείνες με τη σειρά τους απ' την εμπειρία, ενδεχόμενη άρνησή της και αναζήτηση μιας ιδεατής πραγματικότητας θα σήμαινε τη θέαση της πραγματικότητας ως λογικής κατασκευής ιδωμένης από μια εξωκοσμική οπτική. Ο άνθρωπος δηλαδή θα έπρεπε να μπορεί να παρατηρεί τον κόσμο, όντας εκτός αυτού. Στην κοινή αντίληψη η οπτική αυτή μοιάζει με εκείνη του Θεού, στη Στωική όμως δεν θα μπορούσε να ισχύει ούτε καν για το Θεό, καθώς οτιδήποτε εξωκοσμικό ταυτίζεται με το μη ον.
- Ο Ιδεαλισμός βασίζεται στη διάκριση μεταξύ λογικής, που φανερώνει την πραγματική φύση των όντων και των αισθήσεων που μας παρουσιάζουν μια απατηλή εικόνα γι αυτά. Στο Στωικό Σύμπαν η διάκριση αυτή δεν υφίσταται: όντας το ίδιο το Σύμπαν έκφραση του Λόγου είναι αδύνατον να μην αποτελεί τέλειο δημιούργημα. Τα φυσικά όντα όμως εμπιστεύονται τις αισθήσεις τους για να επιβιώσουν. Αυτό επιβάλλει η φύση τους. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του ανθρώπου: εισέρχεται στη φάση της λογικής ωριμότητας έχοντας συγκεντρώσει ένα απόθεμα εμπειριών. Οι αισθήσεις ουσιαστικά επιβεβαιώνουν τη λογική δομή του κόσμου. Και η λογική ακολουθεί όχι για να την υπερβεί αλλά για να αξιοποιήσει τον αισθητηριακό πλούτο ώστε ο άνθρωπος να γίνει κοινωνός του λογικού σχεδίου.

Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν η Οντολογία θα αναπτυχθεί ως μια γενική έννοια που θα περιλαμβάνει όλες τις πραγματικές- «ενδοκοσμικές» πτυχές του Όντος. Σε ξεχωριστή ενότητα θα αναπτυχθεί μόνο η Ανθρωπολογία, ότι αφορά δηλαδή την ιδιαίτερη ύπαρξη του ανθρώπινου όντος. Η επιλογή αυτή η κρίνεται αναγκαία ώστε, με την ολοκλήρωσή της, να γίνει ομαλότερο το πέρασμα προς την Στωική Ηθική.

Βασική θέση του Στωικισμού είναι πως το Ον είναι σώμα και το Μη Ον ασώματο. Η σωματικότητα του αφορά την ύπαρξη δύο βασικών χαρακτηριστικών: «μπορεί να παράγει και να αντιλαμβάνεται μια αλλαγή.» (Long, ό.π., σελ.153) Η υλιστική αυτή προσέγγιση έχει ως αδιάψευστο μάρτυρα τη φύση αλλά δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο μέσω αυτής. Χρειάζεται αναγωγή στα αρχικά στάδια της δημιουργικής διαδικασίας, εκεί που κατά τους Στωικούς, ο Λόγος, αυτοπραγματώμενος, διαμορφώνει το Όλον και φέρει το όνομα Φύση ή Θεός.

Ο **Κόσμος** αποτελεί μέρος του Όλου ή, ορθότερα, θέαση του Όλου υπό μια συγκεκριμένη οπτική και ως τέτοιος έχει μια φύση που συγκεντρώνει δύο χαρακτηριστικά: είναι λογική και έλλογη. Αυτή η συνύπαρξη είναι που την καθιστά ιδιαίτερη και τη διακρίνει απ' τον Λόγο. Σε αντίθετη περίπτωση η πρόταση « η φύση του Κόσμου είναι Λόγος» θα ήταν μια ταυτολογία.

Η λογική και η έλλογη φύση του Κόσμου αντιστοιχούν στις δύο θεμελιώδεις οντολογικές καταστάσεις της Στωικής Φιλοσοφίας, την ενεργητική και την παθητική. Με άλλα λόγια, λογική Φύση είναι η Φύση ως ενεργός παράγων και η έλλογη Φύση ως παθητικός, ως αποτέλεσμα της επενέργειας του Λόγου. Η **λογική φύση** είναι η δημιουργική δύναμη (**Πορ Τεχνικόν**), ο λόγος που διαπερνά τα όντα και τους προσδίδει την μοναδική τους ύπαρξη. Υπ αυτή την οπτική, ταυτίζεται με το Θεό. Η **έλλογη φύση**, απ' την άλλη, αποτελεί τον Κόσμο με την κοινή έννοια, τον κόσμο που μας περιβάλλει. Ο κόσμος χαρακτηρίζεται από μια «έμφυτη» δυνατότητα αυτοπραγμάτωσης, η ενεργοποίηση της οποίας του προσδίδει σταθερότητα. Η τελειότητα του κόσμου σημαίνει και την πορεία προοδευτικής εκμηδένισης μιας και, για τους Στωικούς, είναι προορισμένος να καταστρέφεται και να ξαναδημιουργείται αιώνια. Ο Κόσμος, λοιπόν, όντας έλλογος, αποτελεί μια συνεκτική δύναμη και εγγύηση σταθερότητας αλλά και μια αδιάψευστη μαρτυρία της συμπαντικής αρμονίας.

Μια ενδιαφέρουσα πτυχή της Στωικής Φιλοσοφίας είναι η σχέση μεταξύ των δύο καταστάσεων. Ο Κόσμος, συγκεκριμένα, είναι ταυτόχρονα και λογικός και έλλογος. Αν κάποια απ' τις δύο καταστάσεις έπαυε να υφίσταται τότε αυτόματα θα εξαφανιζόταν και η άλλη και ταυτόχρονα και ο φορέας τους. Η συνύπαρξη κι αλληλεξάρτηση αντιθετικών καταστάσεων αποτελεί άλλη μια βασική θέση των Στωικών με καθολική λογική ισχύ και ευρείες προεκτάσεις. Στο πλαίσιο του Κόσμου έρχεται να συμβιβάσει την φυσική ποικιλομορφία με την ενότητα της λογικής δημιουργίας και την αίσθηση συνεχούς αλλαγής και μεταβολής και τυχαιότητας με την προκαθορισμένη εκδίπλωση ενός προσεκτικά σχεδιασμένου θεϊκού σχεδίου.

Ο **Θεός** είναι «ο σπερματικός λόγος του Σύμπαντος» (Διογένης Λαέρτιος, 1994, σελ. 206-7). Το δημιουργεί αλλά και διατηρείται εντός του ως μια πανταχού παρούσα επιβεβαίωση της αυθεντικότητας και της τελειότητάς του. Οι Στωικοί, λοιπόν, είναι **πανθειστές**: δεν δέχονται έναν Θεό αλλά μια ένθεη πραγματικότητα.

Κατά τη διαδικασία της δημιουργίας ο Θεός είναι ή ενεργητική αρχή που επενεργεί πάνω στην στερημένη από ιδιότητες παθητική, την ύλη. Η εικόνα είναι λογικά συνεπής: καθετί που ενεργεί πρέπει να μεταβιβάζει την ενέργεια του σε κάτι άλλο το οποίο το οποίο να υφίσταται κάποιου είδους μεταβολή εξαιτίας αυτής της ενέργειας. Ορθά, λοιπόν, υποστηρίζουν οι Στωικοί, πως μεταξύ Θεού και ύλης διαμορφώνεται μια ισχυρή ανάμειξη.

Η ανάμειξη αυτή είναι ιδιαίτερη. Για τον προσδιορισμό της όμως απαιτείται μια σύντομη αναφορά στα είδη των αναμειξεων που, κατά τους Στωικούς, δύναται ν' αναπτυχθούν μεταξύ των όντων. Συγκεκριμένα επισημαίνονται 3 είδη (Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς, *Περί Κράσεως Σωμάτων* αναφέρεται στο Long, ό.π., σελ. 290):

- Παράθεση
- Σύγχυση
- Κράση

Στην *παράθεση* δύο ή περισσότερα σώματα αναμειγνύονται διατηρώντας όμως τις ιδιότητές τους στο παραγόμενο σύνθετο σώμα. Στη *σύγχυση* η ένωση των σωμάτων είναι τέτοια που διαμορφώνεται ένα εντελώς καινούργιο σώμα με διαφορετικές ιδιότητες. Η *κράση*, τέλος, είναι το είδος ανάμειξης που, ουσιαστικά, συνδυάζει τα χαρακτηριστικά των δύο άλλων. Τα συντιθέμενα μέρη διατηρούνται εντός του νέου αλλά η ανάμειξή τους είναι τόσο ισχυρή που αποτελεί μια ταυτόχρονη και αζεδιάλυτη ύπαρξη. Στην τελευταία κατηγορία, οι Στωικοί, τοποθετούν και τη ανάμειξη λόγου και ύλης στην περίπτωση των σωμάτων.

Η ύλη όμως είναι μια «προβληματική» έννοια. Αν το Όλον είναι Λόγος τότε πως είναι δυνατόν να υπάρχει εντός του κάτι ουσιαστικώς διαφορετικό ως πρώτη ύλη της δημιουργίας; Αυτή την ασυνέπεια οι Στωικοί φρόντισαν να την αποφύγουν αποδεχόμενοι τη *θεωρία των τεσσάρων στοιχείων*.

Για τους Αρχαίους Έλληνες ο κόσμος αποτελούνταν από τέσσερα βασικά στοιχεία: φωτιά, αέρα, γη, νερό. Αν και δεν υπήρχε γενική ομοφωνία σχετικά με το πιο υπερέχει των υπολοίπων, οι ιδιότητες του καθενός ήταν δεδομένες και η αλληλεπίδρασή τους κατά την κοσμική δημιουργία αιτιολογούσε την φυσική ποικιλομορφία. Οι Στωικοί διέκριναν, συγκεκριμένα, τα στοιχεία σε *ενεργητικά* (φωτιά, αέρας) και *παθητικά* (γη, νερό) και αναγνώριζαν την υπεροχή του πυρός. Ο Θεός ως ενεργητική αρχή είναι «*Πυρ Τεχνικόν*» ή, κατά τον Χρύσιππο, συνδυασμός πυρός και αέρα, «*Πνεύμα*».

Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός της επιλογής του πυρός (ή του συνδυασμού πυρός και αέρα) εκ μέρους των Στωικών ως του καταλληλότερου στοιχείου. Το πυρ, εκ της φύσης του, διαπερνά τα πάντα, βρίσκεται σε συνεχή κίνηση και υπερισχύει των πάντων. Το Πνεύμα επίσης είναι ένδειξη ζωτικότητας και οι Στωικοί το παρομοίαζαν με την αναπνοή ενός ζωντανού οργανισμού. Αν όμως αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο, τότε με

κάποιο τρόπο τα παθητικά θα πρέπει να δημιουργούνται απ' αυτό. Είναι, εξάλλου, και η ίδια η πραγματικότητα που βεβαιώνει την ύπαρξή τους.

Οι Στωικοί ξεπερνούν αυτή τη δυσκολία της δημιουργίας δικαιολογώντας την προτεραιότητα του Πυρός με εκείνη του Λόγου. Υποστηρίζουν πως η διάκριση μεταξύ ενεργητικών και παθητικών στοιχείων, πνεύματος και ύλης, δεν είναι πραγματική αλλά λογική. Πνεύμα και ύλη δηλαδή αποτελούν «δυνάμει» εκφράσεις του Λόγου που στον φυσικό κόσμο, «ενεργεία», δεν μπορούν να διαχωριστούν χωρίς την εξάλειψη κάθε είδους ύπαρξης. Ο Λόγος λοιπόν ως Πυρ, «όντας μια δυναμική προδιάθεση της ύλης, ωθείται να αποκτήσει άλλα ποιοτικά χαρακτηριστικά πέραν του “θερμού”, και συγκεκριμένα: του “ψυχρού”, του “ξηρού” και του “υγρού”. Η ύλη, τροποποιημένη κατ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται αντίστοιχα αέρας, γη και νερό. (Στο ίδιο, σελ.156)

Ο κόσμος όμως είναι ένα τέλει δημιούργημα για τους Στωικούς. Ορθότερα, είναι ένα δημιούργημα που σταδιακά οδεύει προς την τελειοποίησή του. Το Πυρ υφίσταται ένα σύνολο ποιοτικών τροποποιήσεων και αποκτά διαφορετικά χαρακτηριστικά λαμβάνοντας τη μορφή των άλλων στοιχείων. Αναπόφευκτα όμως η μεταβολή των τελευταίων θα τα επαναφέρει στην αρχική τους κατάσταση, εκείνη του Πυρός. Τελικά το Πυρ θα επικρατήσει, θα συντελεστεί η **εκπόρωση** του κόσμου. Η φάση αυτή, αν και θα σημάνει την καταστροφή του αλλά και ταυτόχρονα την πλήρη επικράτηση του Λόγου. Οι Στωικοί μιλούσαν για αποθέωση, για μια κατάσταση όμοια με εκείνη της μακαριότητας και γαλήνης που απολάμβαναν οι Επικούρειοι Θεοί.

Όπως προαναφέρθηκε, το Πυρ αποτελεί την ενεργητική αρχή. Με την πλήρη εξάλειψη όμως της αντίθετης κατάστασης, δεν θα υπάρχει κάτι στο οποίο να ενεργήσει και άρα και η ίδια ως τέτοια θα έπανε να υφίσταται. Το Πυρ λοιπόν σε αυτό το σημείο, υποστηρίζουν οι Στωικοί τρέπεται σε νερό, «προφανώς επειδή η υγρασία απ' την οποία τρεφόταν έχει καταναλωθεί... [όμως] παραμένει στο νερό σαν σπίθα περιέχοντας εντός του τους «σπερματικούς λόγους» όλων των πραγμάτων του μελλοντικού κόσμου.» (Sharples, ό.π., σ. 48.) Η εκ νέου δημιουργική διαδικασία, **παλιγγενεσία**, θα οδηγήσει στην διαμόρφωση ενός πανομοιότυπου, εξίσου τέλειου, κόσμου και αυτό είναι προκαθορισμένο να συνεχίζεται επ' άπειρον.

Η **Φύση** είναι ο κόσμος των φυσικών πραγμάτων που μας περιβάλλει και μας περιλαμβάνει. Τα φυσικά όντα είναι σώματα. Η σωματικότητα όμως είναι μια πτυχή της ύπαρξής τους μιας και κάθε ον είναι μια ιδιαίτερη ένωση ύλης και πνεύματος, η οποία και τους προσδίδει τα ιδιαίτερα τους μορφολογικά χαρακτηριστικά. Τα φυσικά όντα δεν διακρίνονται απ' τον ίδιο βαθμό τελειότητας. Κάθε ένα οφείλει να εκπληρώσει τον σκοπό του είδους στο οποίο ανήκει. Ο σκοπός αυτός είναι λογικός, προκαθορισμένος και συνεπής με εκείνο του γενικότερου σκοπού του Σύμπαντος. Με άλλα λόγια, τα φυσικά όντα εντός της Φύσεως αναπτύσσονται σύμφωνα με την ιδιαίτερη φύση τους.

Ποια είναι όμως η ιδιαίτερη φύση των φυσικών όντων; Ως όντα, η φύση τους καθορίζεται απ' την παρουσία του Πνεύματος, της ζωτικής πνοής εντός τους. Οι Στωικοί διακρίνουν, συγκεκριμένα, 3 μορφές παρουσίας (Στο ίδιο, σελ. 45):

- Έξις
- Φύσις
- Ψυχή

Η *έξις* αφορά τα άψυχα όντα. Αυτά είναι «προικισμένα» με σταθερές ιδιότητες οι οποίες παραμένουν αναλλοίωτες, ποιοτικά και ποσοτικά, καθ όλη τη διάρκεια της ύπαρξής τους. Η *φύσις* είναι το Πνεύμα που διαπερνά τα φυτά. Πέραν κάποιων σταθερών ιδιοτήτων, τους χαρίζει και τη δυνατότητα να αναπτυχθούν αλληλεπιδρώντας με το περιβάλλον τους. Η *ψυχή*, τέλος, ανήκει στα έμβια όντα, τα ζώα και τους ανθρώπους. Στην περίπτωση τους, το Πνεύμα υποδεικνύει τη πρέπουσα ζωή και τα έμβια όντα γνωρίζουν ποια είναι τα μέσα για να την κατακτήσουν (*οικείωση*). Στην περίπτωση των ζώων αυτό προϋποθέτει την κάλυψη βασικών αναγκών (τροφή, νερό, καταφύγιο), ενώ σε εκείνη των ανθρώπων, πέραν των βασικών, την επιλογή ενός τρόπου ζωής που οδηγεί στην ευδαιμονία, μιας ζωής πλήρως εναρμονισμένης με το σκοπό του Σύμπαντος.

Ολοκληρώνοντας το σχετικό με την Οντολογία μέρος αξίζει μια σύντομη αναφορά στα ασώματα και τον ιδιαίτερο ρόλο τους. Τα ασώματα στερούνται τις ιδιότητες των σωμάτων, δεν ενεργούν και δεν δέχονται κάποια μεταβολή. Είναι συνεπώς μη όντα: «*ότι είναι ασώματο υφίσταται αλλά δεν είναι.*» (Sharples, ό.π., σ. 47) Για τους Στωικούς αυτή τη συνθήκη ικανοποιούν έννοιες όπως το λεκτόν, ο χρόνος, ο χώρος, το κενό. Το λεκτόν είναι ένα είδος επιφανόμενου, το νόημα που συνδέει ένα όν με την εκφορά του ονόματός του. Ο χώρος και ο χρόνος διαμορφώνουν το πλαίσιο εντός του οποίου συντελείται η κίνηση, ο τρόπος ύπαρξης των όντων. Το κενό, τέλος, αποτελεί μια λογική έννοια προσδιορισμού μιας περιοχής που δεν περιλαμβάνει όντα. Στην πρώτη περίπτωση, το ασώματο αναδεικνύει τη σχέση 2 όντων. Στις υπόλοιπες 3 περιπτώσεις, τα ασώματα απλά προσδιορίζουν το πλαίσιο δραστηριοποίησης των όντων (εν χρόνω και εν χώρω), είτε εκείνο της αδυναμίας δραστηριότητας (εν κενώ).

Στωική Ανθρωπολογία

Ο άνθρωπος, όπως και όλα τα έμβια όντα, έχει ψυχή. «*Η ανθρώπινη ψυχή είναι μέρος του καθολικά διεισδυτικού θείου Πνεύματος που είναι παρόν σε καθένα από εμάς*» (Στο ίδιο, σ. 66.) Για μεγάλο χρονικό διάστημα, η ανθρώπινη ψυχή δεν διαφέρει ουσιαστικά απ' εκείνη των ζώων. Τα ζώα, συγκεκριμένα, ενεργούν με βάση τις προτιμήσεις και αποστροφές που του επιβάλλει η φύση τους και συμβάλλουν στην αυτοσυντήρησή τους. Η κίνηση αυτή, σύμφωνα με τη Στωική ορολογία, φέρει το όνομα *ορμή*.

Η ορμή καθορίζει τις ανθρώπινες ενέργειες, κατά τους Στωικούς, μέχρι την ηλικία των 14 ετών. Μετά τα 14 όμως, η ανθρώπινη ψυχή διαφοροποιείται ποιοτικά και εισέρχεται σε μια φάση «ωριμότητας»: γίνεται λογική ψυχή. «*Η ανάπτυξη της λογικότητας φέρνει μαζί της και μια αλλαγή στην κατεύθυνση της ορμής.*» (Long, ό.π., σελ. 173) Αποτελεί την ειδιοποιό διαφορά μεταξύ του ανθρώπινου γένους και των υπολοίπων και η ύπαρξή της έχει πολύ σημαντικές συνέπειες για τον ανθρώπινο βίο.

Ο άνθρωπος είναι λογικό ον αλλά αυτό δεν σημαίνει πως καθετί που του ανήκει είναι επίσης λογικό. Στον άνθρωπο, υποστηρίζουν οι Στωικοί, αντανακλάται η ίδια η φύση του Σύμπαντος. Ενυπάρχουν η ενεργητική και η παθητική αρχή, το πνεύμα και η ύλη με τη μορφή της ψυχής και της σάρκας. Όπως το πνεύμα επενεργεί στην ύλη και τη διαμορφώνει, έτσι και η ψυχή κυβερνά / καθοδηγεί τη σάρκα. Και όπως η σχέση μεταξύ πνεύματος και ύλης είναι αζεδιάλυτη και προϋπόθεση της διατήρησης του Σύμπαντος έτσι και η σχέση ψυχής και σάρκας είναι προϋπόθεση μιας λογικής «συμβίωσης».

Η ανθρώπινη ψυχή είναι σώμα. Υπάρχει ως ενεργητικός φορέας και επιτελεί κάποιες συγκεκριμένες λειτουργίες. Τις λειτουργίες αυτές οι Στωικοί τις προσδιόριζαν στις εξής οκτώ: οι πέντε αισθήσεις, η ικανότητα αναπαραγωγής, η ικανότητα σκέψης/ομιλίας (λόγου) και το ηγεμονικό. Το *ηγεμονικό* ταυτίζεται με το Νου και «*λειτουργικότητά του είναι λογική... με την έννοια ότι περιλαμβάνει την άσκηση κρίσης*» (Sharples, ό.π., σσ. 67-8.)

Η κριτική ικανότητα ως η βασική λειτουργία του ηγεμονικού και η κρίση, ως έλλογη επιλογή είναι θεμελιώδης για την πορεία του ανθρώπινου βίου. Ο άνθρωπος, με την ανάπτυξη της λογικότητας, είναι σε θέση να κατανοήσει τι είναι καλό για εκείνον και πώς να το επιτύχει. Αυτή είναι η δική του ιδιαίτερη οικείωση. Μια θετική κρίση θα σημάνει και η συγκατάθεση του στο να υλοποιηθεί ο συγκεκριμένος στόχος. Μια αρνητική, θα σημάνει και την απομάκρυνσή του απ' αυτόν. Για τους Στωικούς το πεδίο

που η κριτική ικανότητα καλείται κυρίως να αποτελέσει ένα έναν ασφαλή οδηγό είναι εκείνο των συναισθημάτων.

Τα *συναισθήματα* είναι κρίσεις και ως τέτοια επιδέχονται λογικού ελέγχου και τιθάσευσης. Ο λόγος μπορεί να οδηγήσει σε ψευδείς ή αληθείς κρίσεις. Λόγω της βαρύνουσας σημασίας τους είναι οι ψευδείς κρίσεις που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Οι Στωικοί τις ονομάζουν πάθη. Τα *πάθη* εμπερικλείουν μια διπλή κρίση: α) την πεποίθηση ότι κάτι κακό ή αγαθό είναι παρόν και β) την πεποίθηση πως είναι σωστό να νιώθει κανείς αναστατωμένος εξαιτίας της παρουσίας του (Στο ίδιο, σσ. 67-8.) και είναι εκ φύσεως ορμητικά και ανεξέλεγκτα: μόλις αρχίσουν να εκτυλίσσονται, η πορεία τους είναι αδύνατον να ανακοπεί.

Τα πάθη διακρίνονται σε 4 κατηγορίες:

- Φόβος
- Ηδονή
- Λύπη (ή Πόνος)
- Επιθυμία

Αυτά με τη σειρά τους επιμερίζονται σε πάθη σχετικά με το αγαθό (ηδονή & επιθυμία) και πάθη σχετικά με το κακό (φόβος & αποστροφή). Η *ηδονή* συγκεκριμένα, αφορά την εσφαλμένη κρίση πως κάτι ευχάριστο είναι παρόν. Η *επιθυμία* είναι η αναγνώριση ως ευχάριστου κάποιου πράγματος που πρόκειται να πραγματοποιηθεί. Η διαφορά δηλαδή μεταξύ ηδονής και επιθυμίας είναι εκείνης μεταξύ μιας παροντικής και μιας μελλοντικής απόλαυσης. Κατ' αναλογία, η *λύπη (ή πόνος)* αφορά την κρίση ενός πράγματος ως δυσάρεστου και *ο φόβος* ενός μελλοντικού πράγματος ως τέτοιου. Όλα τα παραπάνω αποτελούν ψευδείς κρίσεις, εσφαλμένες αξιολογήσεις σχετικά με τη φύση των πραγμάτων και ως τέτοιες πρέπει να αποφεύγονται.

Η ανάγκη απαλλαγής απ' τα πάθη δεν σημαίνει όμως και απαλλαγή από κάθε είδους συναίσθημα. Παρά την κοινή αντίληψη που θέλει τον Στωικισμό να ταυτίζεται με μια απαθή στάση απέναντι στον κόσμο, οι Στωικοί υποστήριζαν πως στην πραγματικότητα υπάρχουν συναισθήματα που οφείλει κανείς να διατηρήσει στη ζωή του. Πιο συγκεκριμένα υποστήριζαν πως υπάρχουν «θετικά αντίρροπα» των παθών, τα οποία φέρουν το όνομα καλά πάθη (*ευπάθειαι*). Στην ηδονή αντιστοιχεί η χαρά. Στον φόβο η προφύλαξη ή η ευχή και στην επιθυμία, η σοφή αποφυγή. Θετικό αντίρροπο του πόνου δεν υπάρχει. (Στο ίδιο, σ. 80)

Συνοψίζοντας, ο άνθρωπος για τους Στωικούς καταλαμβάνει την ανώτερη οντολογική βαθμίδα και υπερέχει όλων των υπόλοιπων φυσικών, έμβιων ή μη, όντων. Η ανωτερότητά του οφείλεται στη λογική: ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να σκέφτεται και να επιλέγει. Κάποιες φορές επιλέγει σωστά και κάποιες όχι. Κριτήριο των επιλογών

του δεν είναι τα αποτελέσματά τους. Για τους Στωικούς η ορθή επιλογή προϋποθέτει αντίθετα την ύπαρξη ορθών συνθηκών απόφασης. Και οι ορθές συνθήκες αφορούν «...στη γνώση ποιών πραγμάτων αξίζει να στοχεύει κανείς.» (Στο ίδιο, σ. 73) Η γνώση αυτή όμως δεν είναι ήδη κεκτημένη αλλά δύναται ν' αποκτηθεί. Κατακτώντας τη ο άνθρωπος θα φθάσει στην ολοκλήρωσή του, θα εκπληρώσει την αρετή του. Θα καταφέρει να φθάσει στην πλήρη κατανόηση του Σύμπαντος. Θα ταυτιστεί ουσιαστικά με τον Λόγο.

Στωική Ηθική

Βασικό ερώτημα της Ηθικής είναι το πώς πρέπει να ζει ο άνθρωπος. Το ίδιο το ερώτημα περιλαμβάνει δύο παραδοχές: α) η ανθρώπινη ζωή είναι ένας ιδιαίτερος τρόπος ύπαρξης και β) το ερώτημα επιδέχεται πολλές απαντήσεις. Με βάση ακριβώς αυτές τις παραδοχές θα επιχειρηθεί μια σκιαγράφηση της Στωικής Ηθικής.

Στο προηγούμενο μέρος αναφέρθηκαν κάποια χαρακτηριστικά του ανθρώπου που τον κάνουν οντολογικά ξεχωριστό. Στην αρχή της ζωής του είναι περισσότερο ένα έμβιο ον και αποκλειστικός του σκοπός είναι η εξασφάλιση της επιβίωσής του. Σ' αυτό το στάδιο αξία έχουν όσα ακριβώς συμβάλλουν σ' αυτή, όπως η τροφή, το νερό, η στέγη κλπ., τα οποία οι Στωικοί αναφέρουν ως «*φυσικά πλεονεκτήματα*». Καθώς μεγαλώνει ο άνθρωπος ο σκοπός αυτός δεν εγκαταλείπεται και τα αγαθά αυτά δεν χάνουν την αξία τους. Παύουν όμως να είναι αρκετά. Με την ανάπτυξη της λογικής η επιβίωση ως σκοπός συμπληρώνεται με άλλους, όπως π.χ. η κοινωνική συμβίωση. Οι Στωικοί αναφέρονται στους λογικούς σκοπούς ως «*καθήκοντα*» και ο λόγος είναι προφανής: η επιβίωση είναι αυτονόητη ως φυσική, ενώ η κοινωνικότητα ως λογική αφορά τον προσδιορισμό του τι είναι σωστό να γίνει. Είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας αποτίμησης και επιλογής με αβέβαιη έκβαση, έστω κι αν η απόφαση συνδέεται με το τι είναι ωφέλιμο για την επιβίωση.

Η ανάπτυξη της λογικότητας είναι μια πορεία αποκάλυψης της πραγματικής φύσης του ανθρώπου και του αυθεντικού σκοπού του. Οι Στωικοί το εξέφραζαν βραχυλογικά: σκοπός του ανθρώπου είναι *το ομολογουμένως (τη φύσει) ζήν*. Και πάλι αυτή η διατύπωση περιλαμβάνει δύο στοιχεία: εκείνου του σκοπού, ταιριαστού με την ανθρώπινη φύση και της ομολογίας, της εκούσιας συγκατάθεσης σ' αυτόν. Είναι, με άλλα λόγια, η μέσω λογικής διαδικασίας αναγνώρισης του λόγου ως χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης και αποδοχή του ως «ασφαλή οδηγό» στην πορεία προς έναν πλήρη και τέλειο βίο. Ο Λόγος λοιπόν γίνεται ταυτόχρονα και μέσο και σκοπός της ανθρώπινης φύσης και το αποτέλεσμα είναι η κατάκτηση της αρετής.

Η *αρετή* είναι η κατάσταση της ανθρώπινης τελειότητας και έχει ιδιαίτερο χαρακτήρα. Αρχικά η αρετή, όντας Λόγος, είναι ορθή κρίση. Η κρίση, όπως φάνηκε παραπάνω, βρίσκει εφαρμογή στο πεδίο των συναισθημάτων: η ορθή κρίση γεννά ευχάριστα συναισθήματα ενώ η εσφαλμένη δυσάρεστα. Κατά γενική ομολογία σκοπός του ανθρώπου είναι να απολαμβάνει τα ευχάριστα και να αποφεύγει τα δυσάρεστα συναισθήματα. Τα πρώτα λοιπόν θεωρούνται αγαθά ενώ τα δεύτερα κακά. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση των ανθρώπινων πράξεων: κάποιες θεωρούνται αγαθές,

ηθικές, επαινούνται και κάποιες άλλες θεωρούνται κακές, στηλιτεύονται και τιμωρούνται παραδειγματικά. Κάποιες απ' αυτές τις πράξεις αποτελούν αποτέλεσμα μάθησης από αναλογία, κάποιες άλλες αποτέλεσμα παρατήρησης και μίμησης ενάρετων ανθρώπων και, τέλος, άλλες μέσω νοητικής αφαίρεσης, αποτέλεσμα γενίκευσης συγκεκριμένων πράξεων σε κάθε σφαίρα δραστηριότητας.

Αν όμως όλοι οι άνθρωποι είναι λογικά όντα δεν θα έπρεπε να επιλέγουν πάντα το ευχάριστο και το αγαθό στη ζωή τους; Οι Στωικοί έχουν δύο απαντήσεις στο γιατί κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει οι οποίες και αποτελούν την καρδιά της Ηθικής τους διδασκαλίας. Η πρώτη μπορεί να συνοψιστεί στο εξής:

Όλοι οι άνθρωποι είναι λογικοί αλλά δεν είναι όλοι ενάρετοι.

Οι άνθρωποι συμφωνούν ως προς το σκοπό αλλά διαφωνούν ως προς τον τρόπο επίτευξής του και στα μέσα πραγματοποίησής του. Πιστεύουν πως θα είναι ευτυχείς συσσωρεύοντας πλούτο, κυνηγώντας τη φήμη και τη δόξα, ανησυχούν διαρκώς για την υγεία τους, φροντίζουν υπέρμετρα για την εξωτερική τους εμφάνιση, προσπαθούν να αποφύγουν την αρρώστια και τον θάνατο. Τα μέσα αυτά, και πολλά άλλα, επιδιώκονται ή αποφεύγονται, έχουν δηλαδή μια θετική ή αρνητική σημασία. Για τους Στωικούς αντίθετα, είναι ουδέτερα, και φέρουν το γενικό όρο «*αδιάφορα*.»

Η αδιαφορία αυτών των μέσων έγκειται στο ότι δεν συμβάλλουν στην ηθική του τελειοποίηση. Ένας άνθρωπος μπορεί να είναι πλούσιος, επιτυχημένος και υγιής αλλά δεν σημαίνει πως είναι και ευτυχής. Ούτε ένας άνθρωπος φτωχός, άσημος και άρρωστος είναι κατ' ανάγκη δυστυχής. Αμφότεροι είναι παραπλανημένοι μιας και εναπόθεσαν την ευτυχία τους σε εξωτερικά πράγματα, η πραγματοποίηση των οποίων δεν είναι και δεν μπορεί να είναι προσωπική τους υπόθεση. Εγκατέλειψαν έτσι την καλλιέργεια της λογικής και αρκέστηκαν στον εργαλειακό της ρόλο, ως μέσο απόκτησης εκείνων που συνεχώς τους διαφεύγουν. Παρά ταύτα τα αδιάφορα δεν είναι στερημένα αξίας. Οι Στωικοί φροντίζουν να τα διακρίνουν σε «εκλεκτά» και σε «απεκλεκτά», με τα πρώτα να προτιμούνται των δεύτερων (*προηγμένα*) (Διογένης Λαέρτιος, ό.π., σσ. 182-5) Ο ενάρετος άνθρωπος θα έχει απέναντί τους την κατάλληλη στάση: θα διαχειριστεί σωστά τον πλούτο ώστε να ζήσει μια άνετη ζωή. Θα φροντίσει την υγεία του διατηρώντας το σώμα του σε καλή κατάσταση και τη διατροφή του πλήρη. Θα αποφύγει την ασθένεια αλλά θα τη δεχθεί ως μέρος της αναπόφευκτης φθοράς του σώματός του. Κοντολογίς, θα εμπιστευτεί το λόγο στο να φωτίσει τις πραγματικές τους διαστάσεις και να οδηγήσει τις ενέργειές του.

Η δεύτερη απάντηση, λιγότερο σαφής της πρώτης, είναι η εξής:

Οι ενάρτεοι άνθρωποι δεν θα γίνουν ποτέ σοφοί.

Η παραπάνω δήλωση αποτελεί την παραδοχή των ανθρώπινων ορίων: ο άνθρωπος είναι το τελειότερο ον αλλά όχι τόσο τέλειος ώστε να φτάσει στο επίπεδο της απόλυτης αγαθότητας, η οποία είναι κατάσταση που μόνο ο Θεός βρίσκεται.

Αυτή η μαξιμαλιστική προσέγγιση της σοφίας έχει τη δικαιολόγηση της. Στην κατανόησή της βοηθά μια αναλογία που αναφέρει ο Χρύσιππος. Στην προσπάθειά του να συμβιβάσει το Στωικό Σύμπαν με τη δυνατότητα ελεύθερης βούλησης στους ανθρώπους, παρομοιάζει τους δεύτερους με κύλινδρους. Οι κύλινδροι για να τεθούν σε κίνηση πρέπει να λάβουν μια εξωτερική ώθηση. Απ' τη στιγμή της ώθησης ο κύλινδρος θα ενεργήσει όπως η «φύση του» επιβάλλει: θα αρχίσει να κυλάει πραγματοποιώντας μια ομαλή κίνηση. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον άνθρωπο: όντας μέρος του κόσμου θα εμπλακεί στο σύστημα τις αιτιότητας και θα ενεργήσει σύμφωνα με το πώς η φύση του επιτάσσει. Η αρετή του βρίσκεται στη γνώση της ιδιαίτερης φύσης του και εν προκειμένω αφορά τη συνειδητοποίηση ότι ενεργεί εντός ενός αιτιοκρατικού Σύμπαντος. Του λείπει όμως η γνώση που θα τον έκανε πραγματικά σοφό: η γνώση του ποιος στ' αλήθεια είναι. Στην αναλογία του κυλίνδρου, ο άνθρωπος το μόνο που γνωρίζει με σιγουριά είναι πως δεν είναι «κύλινδρος», ούτε εκείνος ούτε οι συνάνθρωποί του. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο η ανθρώπινη ζωή θα χαρακτηριζόταν από ομοιομορφία και ευροία. Δεν γνωρίζει λοιπόν ποιο «γεωμετρικό σχήμα» είναι και συνεπώς δεν μπορεί να προσδιορίσει τον ακριβή του ρόλο στο Λογικό Σύμπαν. Η γνώση όμως της Λογικής του ύπαρξης του επιβάλλει ηθικά να ενεργεί σαν να πρόκειται για το τελειότερο όλων. Ανεξαρτήτως της έκβασης των προσπαθειών του η συνεπή του στάση και αντίδραση σε κάθε περίπτωση ταυτίζεται με την κορύφωση της ηθικής του τελειότητας. Μια «εποπτική» θέαση του εαυτού του θα τον έκανε σοφό αλλά όντας άνθρωπος η σοφία του δεν μπορεί να ξεπεράσει τα όρια της ανθρώπινης αρετής.

Με βάση την παραπάνω συλλογιστική, οι Στωικοί εξηγούν και την ύπαρξη του κακού στον κόσμο. Το κακό είναι αποτέλεσμα μια «σχετικής» οπτικής των πραγμάτων. Η περιορισμένη θέαση και αντίληψη ωθεί τους ανθρώπους να προβαίνουν σε βεβιασμένες κρίσεις. Η δυνατότητα μιας «απόλυτης» οπτικής θα τους έκανε να αλλάξουν γνώμη και να συνειδητοποιήσουν πως καθετί είναι προσεκτικά σχεδιασμένο απ τη Θεία Πρόνοια. Ο άνθρωπος λοιπόν διαθέτει αυτονομία αλλά αυτή ταυτίζεται με μια εσωτερική στάση και όχι με εκπλήρωση των εκάστοτε αποτελεσμάτων.

Η Στωική Ηθική, συνεπώς, δεν είναι δεοντολογική. Δεν εστιάζει, ούτε εξαντλείται στην επιτέλεση του καθήκοντος. Δεν είναι ούτε τελεολογική μιας και το αποτέλεσμα των πράξεων δεν καθορίζει την ηθικότητά τους. Είναι μια αρετολογική / ευδαιμονική ηθική. Θεωρεί πως η καλλιέργεια των αρετών στον άνθρωπο μπορεί να διαμορφώσει έναν σταθερό χαρακτήρα, μια προδιάθεση έτοιμη να ενεργοποιηθεί κάθε φορά που μια κατάσταση το απαιτεί. Η προδιάθεση αυτή είναι αρκετή για να του προσδώσει την επιθυμητή προσωπική ευτυχία.

Ολοκληρώνοντας, αξίζει μια σκιαγράφιση του «Στωικού Σοφού». Αρχικά πρόκειται για έναν άνθρωπο που έχει κατακτήσει την αρετή έπειτα από μακρόχρονη εξάσκηση και συνήθεια. Ένας άνθρωπος που κατάφερε να ενεργοποιήσει το δυναμικό του. Η προδιάθεση αυτή δεν είναι ευκαιριακή αλλά σταθερή και μόνιμη. Πρόκειται, τέλος, για έναν άνθρωπο πλήρως απαλλαγμένο απ' τα πάθη. Δεν τον ταράζει τίποτα αλλά δεν επιθυμεί και τίποτα και αυτό γιατί δεν θα βρει κάτι αγαθό πέραν του εαυτού του και όντας τέτοιος δεν μπορεί να του συμβεί κανένα κακό.

Επικουρισμός

Ο Επικουρισμός δεν είναι ένα «παραδοσιακό» φιλοσοφικό σύστημα. Είναι περισσότερο μια πρακτική διδασκαλία, ένας τρόπος ζωής. Στο ξεκίνημά του η αξία του στάθηκε ακόμη σημαντικότερη: αποτέλεσε καταφύγιο ανθρώπων που, μέσα σε ταραγμένους καιρούς, προσπαθούσαν να επιβιώσουν και να συμβιώσουν κατά τρόπο αυθεντικά ανθρώπινο. Υπήρξε δηλαδή ένα ασφαλές καταφύγιο που χάριζε σε όσους το αναζητούσαν την πολυπόθητη ηρεμία και ψυχική γαλήνη.

Ο πρώιμος Επικουρισμός φέρει όλα τα χαρακτηριστικά μιας «φιλοσοφικής σχέτας»: έναν δάσκαλο – ηγέτη στα όρια της θεοποίησης, οπαδούς – συμφιλοσοφούντες που αποδέχονταν πιστά και ενστερνίζονταν πλήρως τα διδάγματα του δασκάλου, μια διδασκαλία αναλλοίωτη στο πέρασμα του χρόνου, ένας συγκεκριμένος χώρος (Κήπος) συγκέντρωσης των ομοϊδεατών και έναν «αντιδραστικό» ως προς την καθεστηκυία τάξη τρόπο ζωής που πολλές φορές προκαλούσε τον χλευασμό και την οργή όσων παρέμεναν εκτός των ορίων του. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο πως αποτελεί τη μόνη Ελληνιστική Διδασκαλία που φέρει το όνομα του εισηγητή της. Δεν προκαλεί, τέλος, εντύπωση το γεγονός ότι τα λόγια του δασκάλου φυλάσσονταν σαν «πολύτιμο φυλακτό», την **Τετραφάρμακο**, έργο του Φιλόδημου, ενός Επικούρειου φιλοσόφου του 2^{ου} αιώνα π. Χ. , που αποτελεί συμπύκνωση της διδασκαλίας του:

*«Αφοβον ο θεός, ανύποπτον ο θάνατος και ταγαθόν μεν
εύκτητον, το δε δεινόν ευκαρτέρητον.»*

(Ο θεός δεν είναι επίφοβος, ο θάνατος είναι ανύποπτος και το καλό εύκολα αποκτιέται, το δε κακό εύκολα αντέχεται.) (Wikipedia, 2020)

Ο Επίκουρος γεννήθηκε στη Σάμο το 342/1 π. Χ. (Θεοδωρίδης, 1999, σσ. 140-3) Ήταν γιός Αθηναίων κληρούχων και τα πρώτα χρόνια της ζωής τους περιελάμβαναν μια σειρά περιπλανήσεων (Κολοφώνας, Λάμψακος, Μυτιλήνη, Τέως) κατά τις οποίες συγκέντρωσε εμπειρίες, άμβλυσε τους γνωστικούς του ορίζοντες αλλά και γνώρισε ανθρώπους (Πολύστρατος, Μητρόδωρος) που παρέμεναν πιστοί συνοδοιπόροι του καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Το 306 π. Χ. ο Επίκουρος ιδρύει τη Σχολή του, τον Κήπο, σε μια

μικρή αγροτική έκταση λίγο έξω από το Δίτυλο. Μια λεπτή, ασκητική φιγούρα ο ίδιος με φύση ασθενική αλλά με μια πηγαία καλοσύνη και ευγένεια έζησε τα υπόλοιπα σχεδόν 35 χρόνια της ζωής του φροντίζοντας τους συντρόφους του και τις οικογένειές τους και διδάσκοντάς τους με το παράδειγμά του. Πέθανε το 270 π. Χ. έπειτα από μακρά ασθένεια. Κατά το 2^ο αιώνα π. Χ. σηματοδοτείται το πέρασμα του Επικουρισμού στη Ρώμη που βρίσκει πρόσφορο έδαφος αλλά και βίαιη αντίδραση από το ταραγμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου. Εξαπλώνεται επίσης και ανατολικά με σημαντική παρουσία Επικούρειων σε πόλεις στα παράλια της Μικράς Ασίας αλλά και σε άλλα πολιτιστικά κέντρα της Μεσογείου (Αλεξάνδρεια, Παλαιστίνη.)

Ο ίδιος ο Επίκουρος υπήρξε πολυγραφότατος. Ελάχιστα όμως αποσπάσματα των έργων του έχουν διασωθεί τα περισσότερα εκ των οποίων μέσα από έργα άλλων συγγραφέων. (Στο ίδιο, σσ. 203-7) Ο Διογένης Λαέρτιος, συγκεκριμένα, αφιερώνει ολόκληρο το 10^ο βιβλίο των *Βίων* του στον Επίκουρο και σε αυτό περιλαμβάνει, πέραν της βιογραφίας του, 3 επιστολές του:

- Την *Επιστολή προς Ηρόδοτο*, που αναφέρεται σε φυσικά ζητήματα
- Την *Επιστολή προς Πυθοκλή*, που αφορά τα μετεωρολογικά φαινόμενα
- Την *Επιστολή προς Μενοικέα*, που εστιάζει σε ζητήματα ηθικής

Περιλαμβάνει επίσης 40 σύντομες προτάσεις που αποτυπώνουν το σύνολο της διδασκαλίας του (*Κύριαι Δόξαι*) και τη *Διαθήκη* του. Ένα χειρόγραφο, τέλος, στη βιβλιοθήκη του Βατικανού σώζει ένα ακόμη σύνολο από τέτοια γνωμικά (*Δόξαι Βατικανού*).

Αναφορικά με έργα άλλων Επικούρειων σώζονται 3 πηγές:

- *Οι Πάπυροι του Ερκουλάνου*, οι οποίοι περιλαμβάνουν κυρίως σωζόμενα αποσπάσματα έργων του Φιλόδημου. Το Ερκουλάνο βρισκόταν στους πρόποδες του Βεζούβιου και κατά την έκρηξη του ηφαιστείου καταπλακώθηκε από τόνους λάσπης. Οι πάπυροι απανθρακώθηκαν και παρέμειναν θαμμένοι για πολλούς αιώνες μέχρι που οι ανασκαφές στην περιοχή τους ξαναέφεραν στο φως. Η κακή τους κατάσταση σε συνδυασμό με την καταστροφή μεγάλου μέρους τους καθιστούσε το έργο της ανάκτησης ενοτήτων περιεχομένου μια προσδοκία μάλλον ανεκπλήρωτη.
- *Περί Φύσεως Πραγμάτων (De Rerum Natura)*, έργο του Λουκρήτιου (1^{ος} αιώνας π. Χ.) το οποίο βασίστηκε στο πρωτότυπο «Περί Φύσεως» του Επίκουρου. Αποτελεί μια ποιητική απόδοση της φυσικής του φιλοσοφίας γραμμένη στα λατινικά.

- *Η Επιγραφή στα Οινόανδα*. Αποτελεί έργο του Διογένη Οινόανδέα (2^{ος} αιώνας μ. Χ.), ο οποίος χάραξε την επιγραφή , μήκους 80 μέτρων, και την τοποθέτησε στο κέντρο αυτής της μικρής πόλης της Μικράς Ασίας. Στην επιγραφή εκτίθεται η Επικούρεια Φιλοσοφία, ενδεχομένως, σε μορφή σύντομων και κατανοητών αποσπασμάτων και σκοπό καθαρά εκπαιδευτικό.

Εκτός από φιλοσοφικά έργα των ίδιων των υποστηρικτών του Επικουρισμού υπάρχει και ένα πλήθος από δευτερεύουσες πηγές εκ των οποίων αντλούνται πολύτιμες πληροφορίες. Οι πηγές αυτές αφορούν έργα άλλων συγγραφέων, φιλοσόφων και μη, που βλέπουν είτε με συμπάθεια είτε με αντιπάθεια τον Επικουρισμό. Αναφέρθηκε ήδη ο Διογένης Λαέρτιος, ο οποίος ανήκει στην κατηγορία των συμπαθόντων. Οι πολέμιοι του Επικουρισμού είναι περισσότεροι και περιλαμβάνουν κυρίως τον Πλούταρχο (*«Προς Κωλώτην»*, *« Ότι ουδ' ηδέως ζην εστίν κατ' Επίκουρον»*) και *«Ει καλώς είρηται το λάθε βιώσας»*), τον Κικέρωνα (*«De finibus»*), τον Σέξτο Εμπειρικό (*«Προς Μαθηματικούς»*). Η εχθρική στάση των συγκεκριμένων συγγραφέων καθιστά επίφοβη την ανεπιφύλακτη αποδοχή των παρατιθέμενων επικούρειων επιχειρημάτων. Η απουσία περισσότερων πηγών όμως και η αδυναμία διασταύρωσης της ακρίβειας του περιεχομένου τους αρκούν ώστε να αποτελέσουν βασικό υλικό για την κατανόηση της Επικούρειας Φιλοσοφίας.

Η Επικούρεια Φιλοσοφία διακρίνεται σε 3 μέρη: την Επιστημολογία (Κανονικό), τη Φυσική και την Ηθική. Όλα τα μέρη συνδέονται, όντας μέρη ενός συνεκτικού όλου. Επιστημολογία όμως και η Ηθική αποκτούν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους και ουσιαστικά απορρέουν από την Φυσική.

« Η Φυσική, υποστηρίζει [ο Επίκουρος], μας κάνει ήρεμους, ευλογημένους, ήσυχους και απροβλημάτιστους.» (Clerk Shaw, 2020, σ.16) Συγκεκριμένα, απαλλάσσει τους ανθρώπους από τις δύο κυριότερες πηγές φόβου: τον φόβο για την οργή των Θεών και το φόβο του θανάτου. Ως προς την οργή των Θεών η Επικούρεια Φυσική διδάσκει πως ο φυσικός κόσμος λειτουργεί ανεπηρέαστος από κάθε θεϊκή παρεμβολή, ως ένα κλειστό σύστημα αποτελούμενο από άτομα, που βρίσκονται σε συνεχή κίνηση και αλληλεπίδραση, και κενό, που επιτρέπει αυτήν τους τη συμπεριφορά. Ως προς το φόβο του θανάτου η Φυσική μας διδάσκει πως, όντας ατομική η φύση του κόσμου, η ζωή και ο θάνατος ανάγονται σε συνθέσεις και αποσυνθέσεις ατόμων. Ο θάνατος είναι ένα φυσικό φαινόμενο και δεν χρειάζεται να λαμβάνει διαστάσεις που αποτελούν γεννήματα νοσηρής φαντασίας. Η Φυσική λοιπόν προσφέρει έτοιμα και φανερά επιχειρήματα για τη θεμελίωση της Επικούρειας Ηθικής.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην περίπτωση της Επιστημολογίας αντικείμενο της οποίας είναι ο καθορισμός των κριτηρίων σχηματισμού βέβαιης γνώσης. Η Φυσική

ταυτίζεται με την πραγματικότητα και συνεπώς παρέχει το πεδίο απόκτησης των γνώσεων αυτών και ταυτόχρονα την εγγύηση γνησιότητάς τους. Παρέχει επίσης και τα μέσα απόκτησης που είναι εξίσου φυσικά καθώς είναι ίδια με εκείνα που διαθέτουν και αξιοποιούν όλα τα φυσικά όντα (αισθήσεις). Και αν οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με λογική, η λογική τους ουσιαστικά εξηγεί και επιβεβαιώνει τη φυσική τους ύπαρξη.

Συνοψίζοντας, η Επικούρεια Ηθική και η Επικούρεια Επιστημολογία στηρίζονται στη Φυσική η οποία με τη σειρά της αναδεικνύει τη «φυσικότητά» τους. Η φυσική, όχι ως πεδίο γνώσης αλλά ως έννοια, αποτελεί λοιπόν την έννοια κλειδί στο επικούρειο φιλοσοφικό οικοδόμημα:

Το Όλον ως Φύση

Επικούρεια Επιστημολογία

Επικούρεια και Στωική Φιλοσοφία παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες στο πεδίο της Επιστημολογίας αλλά διαφέρουν ως προς το πώς αξιοποιούν τις επιστημολογικές τους κρίσεις. Οι Στωικοί επιλέγουν να εμβαθύνουν αναζητώντας τα λογικά τους θεμέλια. Οι Επικούρειοι αρκούνται στην υποστήριξη της προφάνεια τους, της φυσικότητάς τους.

Οι Επικούρειοι είναι εμπειριστές. Πηγή της γνώσης είναι ο εξωτερικός κόσμος που γίνεται αντιληπτός μέσω των αισθήσεων. Ένα σύνολο εντυπώσεων σχηματίζονται τότε (*φαντασίες*) που καταγράφονται στην ανθρώπινη ψυχή. Η συχνή έκθεση σε ίδιας λογής αισθητηριακά ερεθίσματα χαράσσει βαθύτερα τις σχηματιζόμενες εξ' αυτών εντυπώσεις και διαμορφώνει γενικές έννοιες, τις *προλήψεις*, οι οποίες διατηρούνται ως απόθεμα γνώσης και ανασύρονται χωρίς την ταυτόχρονη παρουσία της αισθητηριακής πηγής τους. Υπάρχει, τέλος, και ένα σύνολο νοητικών εννοιών (*tenuia simulacra*) οι οποίες σχηματίζονται μέσω εντυπώσεων που σχηματίζονται κατευθείαν στον ανθρώπινο νου χωρίς την παρεμβολή των αισθήσεων. Αυτές αφορούν όντα που λόγω του υπερβολικού ή μικροσκοπικού μεγέθους τους δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτά (π.χ. Θεοί, άτομα), καθώς το περιεχόμενο των ονείρων ή των παραισθήσεων που αν και «καθαρό» για τον φορέα του μοιάζει με αποκύημα φαντασίας ως μη κοινώς παρατηρήσιμο.

Η καθαρότητα των αισθητηριακών αντιλήψεων είναι για τους Επικούρειους το ασφαλές κριτήριο της βέβαιης γνώσης τους. Πριν όμως τη θεματοποίηση του συγκεκριμένου ζητήματος απαιτείται μια σύντομη αναφορά στο πως συντελείται η αντιληπτική διαδικασία. Προυπόθεσή της είναι η συνύπαρξη δύο παραγόντων: ενός εξωτερικού αντικειμένου που θα αποτελέσει την πηγή των αισθητηριακών εντυπώσεων και ενός υποκειμένου, που θα αποτελέσει τον δέκτη των αισθητηριακών δεδομένων. Τα δεδομένα αυτά δεν αποτελούν για τους Επικούρειους νοητικές αφαιρέσεις αλλά, όντας παράγωγα ενός πραγματικού αντικειμένου, έχουν πραγματική υπόσταση. Πρόκειται για άτομα, τα οποία μετακινούνται, εκτοξεύονται για την ακρίβεια, απ' την επιφάνεια του αντικειμένου και πλήττουν το αισθητήριο όργανο του δέκτη. Αποτέλεσμα της διέγερσης του οργάνου είναι ο σχηματισμός μιας εικόνας η οποία μεταφέρεται στην ανθρώπινη ψυχή. Αν υπάρχει μια ήδη σχηματισμένη έννοια στην οποία αντιστοιχεί τότε το αντικείμενο ταυτίζεται βάσει αυτής. Σε αντίθετη περίπτωση, καταγράφεται ως «νέα πληροφορία» και αποπειράται η λογική σύνδεσή της με το υπάρχον γνωστικό οικοδόμημα. Η διαδικασία είναι φυσική αλλά δεν συντελείται απρόσκοπτα. Αντίθετα, περιλαμβάνει ένα είδος λογικού ελέγχου. Για τους Επικούρειους ο λογικός έλεγχος αφορά την *ενάργεια* της εντύπωσης. Ο δέκτης, συγκεκριμένα, θα πρέπει να εξασφαλίσει πως οι συνθήκες πρόσληψης της εντύπωσης είναι τέτοιες που δικαιολογούν την αποδοχή της (καθαρότητα

θέασης, εγγύτητα κλπ.) Αν, αντίθετα, η κρίση σχετικά με το αντικείμενο είναι βεβαιωμένη, τότε και η πιθανότητα λάθους είναι πολύ πιθανή και η κρίση θα πρέπει να αναστέλλεται.

Οι άνθρωποι αξιοποιούν τις εντυπώσεις τους με τον ίδιο τρόπο που το κάνει κάθε έμβιο ον. Οι εντυπώσεις, ως πηγή ακριβούς γνώσης, είναι μια αυταπόδεικτη αλήθεια και δεν χρειάζεται περαιτέρω δικαιολόγηση. Είναι, στη γλώσσα των Επικούρειων, ένα *αξίωμα*. Δεν είναι όμως το μοναδικό. Το δεύτερο, και εν πολλοίς συμπληρωματικό του πρώτου, είναι το εξής: είναι αληθές και ότι δεν αντιτίθεται στην εμπειρία. Η ύπαρξη π.χ. του κενού δεν αποδεικνύεται απ' την εμπειρία. Η εμπειρία όμως δεν αποκλείει αλλά αντίθετα δικαιολογεί την ύπαρξή του: η δυνατότητα κίνησης των ατόμων προϋποθέτει την ύπαρξη κενού εντός του οποίου συντελείται η κίνηση. Κατ' αναλογία η συνεχής μεταβολή και φθαρτότητα που χαρακτηρίζει τον φυσικό κόσμο δικαιολογεί την ύπαρξη των Θεών ως όντων που εξαιτίας της τελειότητάς τους, κατέχουν τις ακριβώς αντίθετες ιδιότητες (σταθερότητα και αφθαρσία). Είναι ακριβώς αυτή η κοινή ανθρώπινη αντίληψη σχετικά με την φύση τους.

Ανακεφαλαιώνοντας, η Επιστημολογία των Επικούρειων πηγάζει από τη Φύση και ταυτόχρονα την επιβεβαιώνει. Ως μέσο απόκτησης βέβαιης γνώσης προμηθεύει τον άνθρωπο με ένα σύνολο από βεβαιότητες για τον ίδιο και τον κόσμο που τον περιβάλλει. Με άλλα λόγια, η Επιστημολογία πιστοποιεί όλα όσα διαθέτουν πραγματική ύπαρξη.

Επικούρεια Οντολογία

Όπως στην περίπτωση της Επιστημολογίας έτσι και σε εκείνη της Οντολογίας οι Επικούρειοι υιοθετούν μια φυσιοκρατική προσέγγιση. Ότι υπάρχει δημιουργείται και φθείρεται εντός ενός κλειστού συστήματος μηχανοκρατικής σύλληψης, Ο φυσικός κόσμος είναι δομημένος με βάση τρεις γενικές οδηγίες ή *μεταφυσικές προτάσεις*: (Long, ό.π., σ. 31)

- Τίποτα δεν δημιουργείται απ' το τίποτα.
- Τίποτα δεν επιστρέφει στο τίποτα.
- Το Σύμπαν δεν θα περιέλθει ποτέ σε κατάσταση διαφορετική απ' αυτή του παρόντος.

Η φύση των όντων είναι καθαρά υλική: « η πραγματικότητα ταυτίζεται με ότι είναι ενσώματο ή υλικό.» (Sharples, ό.π., σ.33) Τα όντα λοιπόν είναι *σώματα*, έχουν συγκεκριμένες ιδιότητες και εντός του συστήματος αλληλεπιδρούν το ένα με το άλλο διαμορφώνοντας την παρατηρούμενη ποικιλομορφία. Η φύση, ως πλαίσιο αέναων μεταβολών, χαρακτηρίζεται από διαρκή κίνηση και προϋπόθεση αυτής της κίνησης είναι η ύπαρξη κενού χώρου. Το *κενό* λοιπόν αποτελεί εκείνο το «στατικό» του κόσμου το οποίο, αν και ποιοτικά ουδέτερο, έχει ιδιαίτερη οντολογική αξία.

Τα σώματα διακρίνονται σε άτομα και σύνθετα. Τα *άτομα* είναι τα στοιχειώδη σωματίδια της ύλης ενώ τα *σύνθετα* προκύπτουν εξ' αυτών. Τα άτομα δεν αποτελούν μια ομοιογενή κατηγορία καθώς, σε αυτή την περίπτωση, ο φυσικός κόσμος θα ήταν ποιοτικά ομοιογενής και οι όποιες διαφοροποιήσεις θα ήταν ποσοτικού χαρακτήρα, θα αφορούσαν δηλαδή τον αριθμό των ατόμων που θα αποτελούσαν το εκάστοτε σύνθετο σώμα. Έχουν, αντίθετα, ένα σύνολο ιδιοτήτων:

- Σχήμα
- Βάρος
- Μέγεθος
- Κίνηση

Οι ιδιότητες αυτές, υποστηρίζουν οι Επικούρειοι, οφείλονται στο ότι τα άτομα αποτελούνται από ακόμη «μικρότερα σωματίδια, συγκεκριμένου πλήθους σε κάθε άτομο» (Στο ίδιο, σ. 37). Η περαιτέρω αυτή διάκριση δεν είναι όμως οντολογική αλλά εννοιολογική. Σκοπός της είναι να δικαιολογήσει τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των ατόμων και όχι να τις ανάγει σε κάτι οντολογικά θεμελιωδέστερο. Οι ιδιότητες των

ατόμων, λοιπόν, σε συνδυασμό με το άπειρο πλήθος τους, συντελούν στο να δημιουργείται ένα εξίσου άπειρο πλήθος σύνθετων όντων.

Τα άτομα βρίσκονται σε συνεχή κίνηση, η οποία αποκτά έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα συνδυαζόμενη με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά των ατόμων. Το βάρος π.χ. ωθεί το άτομο σε μια κάθετη κίνηση, σε μια πτώση ιδωμένη από ένα σταθερό σημείο αναφοράς. Οι διαφορές των ατόμων, ως συνέπεια του διαφορετικού τους βάρους, συμβάλλουν στην πρόκληση συγκρούσεων μεταξύ τους και των σχηματισμό σύνθετων ατόμων. Το διαφορετικό σχήμα και μέγεθος αντίστοιχα αποτελούν τους άλλους δύο παράγοντες ποικιλομορφίας. Ως αποτέλεσμα της σύνθεσης ίδιων ατόμων δημιουργείται ένα σύνολο νέων ιδιοτήτων (χρώμα, υφή κλπ.) οι οποίες δεν είναι λιγότερο πραγματικές και σταθερές απ' εκείνες των απλών. Η κίνηση, λοιπόν, « γρήγορη όπως η σκέψη για τους ανθρώπους» (Long, ό.π., σ. 36) δημιουργεί τόσο σταθερά όσο και προσωρινά αποτελέσματα: τα άτομα κινούνται, συγκρούονται, σχηματίζουν σύνθετα άτομα και τελικά διαλύονται μετά από συγκεκριμένο χρονικό διάστημα.

Ο κόσμος των ατόμων, όπως ειπώθηκε, είναι μηχανιστικός. Δημιουργείται και καταστρέφεται διαρκώς χωρίς εξωτερικές παρεμβολές. Τα άτομα επίσης «επιτελούν το ρόλο τους» εντός του, ρόλος που προσδιορίζεται απ' τις εκάστοτε ιδιότητές τους, και έχει ως αποτέλεσμα μια διαρκή, ομοιόμορφη κίνηση εντός του κόσμου. Μια τέτοια θεώρηση της συμπεριφοράς των ατόμων όμως είναι προβληματική και, σε φυσικό επίπεδο, δεν εξηγεί το πώς πρωτοδημιουργήθηκε η υπάρχουσα ποικιλομορφία και ποια είναι η εγγύηση της διατήρησής της. Για τους Επικούρειους η ερμηνεία της ως εκδίπλωση ενός θεϊκού σχεδίου, θα αποτελούσε μια αχρείαστη επίκληση μιας εξωτερικής αιτίας που ενεργεί μόνο. Η αιτία αυτή, ως εξωκοσμική, δεν θα μπορούσε να είναι πραγματική.

Οι Επικούρειοι ξεπέρασαν αυτό το εμπόδιο εισάγοντας την έννοια της *παρέκκλισης*: «Τα σώματα ίσως... παρεκκλίνουν ελάχιστα απ' την ομαλή πορεία τους, με την αισθητηριακή εμπειρία να μην είναι ικανή να δείξει πως μια τέτοια παρέκκλιση συμβαίνει.» (Sharples, ό.π., σ. 42) Η παρέκκλιση, αν όντως πρόκειται για πραγματική κίνηση, θα έπρεπε να έλαβε χώρα πριν από άπειρο χρόνο, στην αρχή της δημιουργίας, και να χρειάστηκε άπειρο χρόνο για να διαδοθεί σε ένα πλήθος άπειρων ατόμων που απαρτίζουν τον κόσμο. Η ιδέα της πρώτης αρχής όμως είναι αντιφατική για τον επικούρειο κόσμο, άρα η παρέκκλιση δεν μπορεί παρά να είναι έννοια λογικής αξίας: η φύση παρέχει τη μαρτυρία της αλλά όχι και τα μέσα για μια (φυσική) δικαιολόγηση.

Κλείνοντας τη σχετική με την Οντολογία ενότητα πρέπει να γίνει αναφορά στην ύπαρξη των Θεών, που, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, έχει περισσότερο ηθικές παρά οντολογικές προεκτάσεις. Οι Θεοί είναι πραγματικοί με τρόπο, αδιαμφισβήτητο μεν, διαφορετικό δε από εκείνων των υπόλοιπων φυσικών όντων.

Οι Επικούρειοι, όπως προαναφέρθηκε, θεωρούν την έννοια Θεός ως πρόληψη, έννοια δηλαδή που δεν πηγάζει απ' την εξωτερική πραγματικότητα και αποκτάται μέσω των αισθήσεων αλλά που προέρχεται από εκροή των ατόμων με κατάληξη τον ανθρώπινο. Πειστήριο αυτού είναι πως κάθε άνθρωπος είναι πρόθυμος να δεχθεί ως αυτονόητη την ύπαρξη του Θεού. Πρόκειται για «φυσική σκέψη», ενώ οι ιδιότητες που του αποδίδονται συναντούν «γενική ομοφωνία» (Long, ό.π., σσ. 44-5). Συγκεκριμένα, στους Θεούς αποδίδονται ένα σύνολο ποιοτήτων όπως πανάγαθος, παντεπόπτης, πανταχού παρών, παντοδύναμος, μακάριος, αθάνατος, αόρατος κλπ. Οι ποιότητες αυτές αποτελούν τελειότητες χαρακτηριστικών που αποδίδονται στα φυσικά όντα και ειδικότερα στον άνθρωπο. Ο Θεός λοιπόν ως ύπαρξη δεν φανερώνεται αλλά μάλλον «κατασκευάζεται» από ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά. Ο άνθρωπος καλύπτει έτσι την ψυχολογική του ανάγκη για την ύπαρξη μιας ανώτερης δύναμης που επηρεάζει τη ζωή του, είτε βοηθώντας τον είτε εξουσιάζοντάς τον. Είναι ακριβώς αυτή η πίστη στην παρεμβατικότητα του Θεού εξάλλου που για τους Επικούρειους αποτελεί μια βασική πηγή της ανθρώπινης δυστυχίας.

Ανακεφαλαιώνοντας οι Επικούρειοι δέχονται έναν κόσμο γεμάτο από άτομα και κενό. Τα άτομα κινούνται εντός του σε προκαθορισμένες τροχιές και ενίοτε παρεκκλίνουν από αυτές. Στη Φύση η παρέκκλιση των ατόμων σημαίνει ποικιλομορφία. Σε ηθικό επίπεδο, η παρέκκλιση έχει ιδιαίτερες συνέπειες: αποτελεί την άρνηση αποδοχής ενός ηθικού ντετερμινισμού και την απόδειξη ύπαρξης ελεύθερης βούλησης.

Επικούρεια Ηθική

Η Επικούρεια Φιλοσοφία είναι μια κατά βάση πρακτική φιλοσοφία και συνεπώς η Ηθική αποτελεί τον πυρήνα της. Είναι το πεδίο που ο άνθρωπος επιτυγχάνει ή αποτυγχάνει να εκπληρώσει τον σκοπό της ζωής του. Ο ηθικός άνθρωπος για τους Επικούρειους δεν είναι ένας «φωτισμένο» και οντολογικά ανώτερο όν. Είναι περισσότερο ένα όν που συνειδητοποιεί τη φυσικότητά του και βιώνει μια πλήρη ευχαρίστηση όντας συμφιλιωμένο με αυτή. Είναι μια συμφιλίωση χωρίς έντονες συγκινήσεις αλλά γεμάτη από ηρεμία και γαλήνη. Μοιάζει με την ηρεμία της θάλασσας μετά την τρικυμία, το λαμπρό φως του ήλιου, τη ζωντάνια ενός υγιούς φυτού και την ενεργητικότητα ενός ζώου...

Ο άνθρωπος όμως συχνά αποτυγχάνει να εκπληρώσει τον σκοπό ζωής του. Πλανάται καθώς προσπαθεί να βρει πηγές διαρκούς και αναλλοίωτης ευτυχίας. Αναζητά πηγές συνεχούς ευχαρίστησης και μεταθέτει την ευτυχία του σε κάποιο χρονικό σημείο στο μέλλον, βιώνοντας έτσι μια συνεχή δυσφορία και ανησυχία. Ο λόγος που συμβαίνει κάτι τέτοιο είναι το ότι ο άνθρωπος έχει ψυχή. Μια ψυχή όμως που διαφέρει από εκείνη κάθε άλλου έμβιου όντος.

Η ψυχή, όπως καθετί πραγματικό, είναι σώμα. Για την ακρίβεια είναι ένα σύνθετο όν με τα εξής ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: (Long, ό.π., σσ. 51-2)

- είναι υλική και άρα *«μπορεί να ενεργεί και να πάσχει»*,
- αποτελείται από μικρά και στρογγυλά άτομα, γεγονός που δικαιολογεί την ταχύτητα της σκέψης,
- είναι *« ένα μίγμα φωτιάς, αναπνοής, αέρα και ενός ανώνυμου στοιχείου... που [βοηθά] το σώμα... να παράγει τις απαραίτητες κινήσεις για την αίσθηση... [και] δίνει στην ψυχή τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της»*, μια εννοιολογική περισσότερο διάκριση καθώς κανένα στοιχείο δεν μπορεί να αποκοπεί από αυτή χωρίς να σημάνει τη διάλυσή της,
- διακρίνεται χωρικά, σε *animus* και *anima*. Το *animus* είναι το λογικό μέρος. Ταυτίζεται με τον Νου και έχει τη θέση του στο μέρος της καρδιάς. Το *anima* είναι, αντίθετα, το άλογο. Ταυτίζεται με το νευρικό σύστημα και επεκτείνεται σε όλο το ανθρώπινο σώμα. Αποστολή του είναι να μεταφέρει τα ερεθίσματα στον Νου και τις εντολές του Νου στα υπόλοιπα μέρη του σώματος,
- είναι ενσώματη, *« η πηγή των αισθήσεων αλλά ανίκανη η ίδια να δημιουργήσει ζωή εκτός του σώματος.»*

Το βασικότερο στοιχείο των ατόμων της ανθρώπινης ψυχής είναι η παρέκκλιση. Οι Επικούρειοι ταυτίζουν την ψυχική παρέκκλιση με την ελευθερία της βούλησης, έννοιας η αποσαφήνιση της οποίας είναι αρκετά ιδιαίτερη.

Ο Λουκρήτιος (*De Rerum Natura*, αναφέρεται στο Long & Sedley, 1989, σσ. 108-9), συγκεκριμένα, δίνει δύο ερμηνείες:

- η ελευθερία βούλησης ως λειτουργία εκκίνησης μιας ενέργειας
- η ελευθερία βούλησης ως λειτουργία αντίδρασης σε μια έξωθεν ασκούμενη δύναμη.

Η πρώτη ερμηνεία δεν βρίσκει μόνο εφαρμογή στον άνθρωπο αλλά και σε κάθε μέλος του ζωικού βασιλείου. Ο Λουκρήτιος αναφέρει την περίπτωση των αγωνιστικών αλόγων. (Long, ό.π., σ.58) Τοποθετούμενα στο σημείο εκκίνησης, έχουν την επιθυμία να θέσουν σε κίνηση τα μέλη τους και να καλπάζουν προς τον τερματισμό. Όταν τελικά η μπάρα που τα συγκρατεί υποχωρήσει, ελεύθερα εκπληρώνουν την επιθυμία τους. Σ' αυτή την περίπτωση, η βούληση αποτελεί τον ενεργητικό παράγοντα βέλτιστης ανταπόκρισης στις εκάστοτε συνθήκες.

Στη δεύτερη ερμηνεία τα πράγματα είναι διαφορετικά: πολλές φορές είναι μια εξωτερική δύναμη που ωθεί για μια άμεση ανταπόκριση όμως η βούληση λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας προς μια «αντανακλαστικού τύπου» αντίδραση. Ένα πεδίο εφαρμογής αυτής της λειτουργίας είναι η περίπτωση των εμπειριών: οι εμπειρίες πολλές φορές ωθούν τον άνθρωπο να πράξει κατά συγκεκριμένο τρόπο όχι όμως και τον πλέον ταιριαστό κατά περίπτωση. Είναι η αξιολόγησή τους που δίνει το απαραίτητο χρονικό διάστημα στην ανθρώπινη ψυχή να καταλήξει στη σωστή αντίδραση και να την ενεργοποιήσει. Και αν η αντίδραση δεν αφορά την αποδοχή ή μη της ενάργειας μιας εντύπωσης αλλά την πρόκληση μιας νέας, συνειδητής ενέργειας, τότε η πραγματοποίησή της προϋποθέτει την ύπαρξη ελεύθερης βούλησης.

Η χαρακτηριστική συμπεριφορά των ατόμων της ανθρώπινης ψυχής εντοπίζεται στο *animus*, και εξαιτίας αυτού αποκτά διαστάσεις ηθικού χαρακτήρα. Η ανθρώπινη ψυχή, όπως ειπώθηκε, αποτελείται από 4 είδη ατόμων (φωτιά, αέρα, αναπνοή, ανώνυμο στοιχείο.) Τα άτομα του ανώνυμου στοιχείου, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα, έχουν μια «άγνωστη φύση». Η φύση τους, όμως, γίνεται όμως γνωστή μέσω της λειτουργίας τους, η οποία συνδέεται με αποτελέσματα που δεν έχουν μια προφανή αιτία: «είναι μόνο όταν

η παρέκκλιση στα άτομα της τέταρτης φύσης μέσα στην ανθρώπινη ψυχή που παίρνει την ειδική φύση της ελεύθερης και συνειδητής επιλογής.» (Sharples, ό.π., σ. 66)

Σκοπός ζωής και των Επικούρειων είναι η ευδαιμονία. Η ευδαιμονία είναι «*μια ζωή γεμάτη ηδονή*» (Long, ό.π., σ.62) Το περιεχόμενο της ευδαιμονίας, όπως και όλης της φιλοσοφίας τους, έχει φυσική δικαιολόγηση: κάθε φυσικό ον αναζητά την ευχαρίστηση και αποφεύγει τον πόνο. Η εμπειρία μας αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα πως η παραπάνω αντίληψη είναι αυταπόδεικτη και άρα ταιριαστή ως βάση για την ανθρώπινη ηθική.

Ο Επικούρειος Ηδονισμός είναι συχνά παρεξηγημένος καθώς θεωρείται ως μια ζωή πλήρης άκρατων απολαύσεων. Οι Επικούρειοι, αντίθετα, θεωρούσαν πως μια τέτοια ζωή, αν και φαινομενικά δελεαστική, είναι μια ζωή γεμάτη πόνο. Σε μια προσπάθεια αποσαφήνισης της ηδονής ταιριαστό σημείο εκκίνησης είναι η βασική διάκριση μεταξύ κινητικής και καταστηματικής (στατικής) ηδονής. Η **κινητική ηδονή** αφορά την ευχαρίστηση που βιώνει ο άνθρωπος ικανοποιώντας μια ανάγκη του, εξαλείφοντας σταδιακά τον πόνο που αυτή του δημιουργεί. Παράδειγμα κινητικής ηδονής είναι η κατανάλωση τροφής που εξαλείφει το πιεστικό αίσθημα της πείνας. Η **καταστηματική ηδονή** αφορά την ευχάριστη αίσθηση που ακολουθεί την εξάλειψη του πόνου. Στο παράδειγμα της πείνας είναι η ευχάριστη αίσθηση κορεσμού που ακολουθεί την ικανοποίηση της ανάγκης.

Η καταστηματική ηδονή έρχεται σε αντίθεση με την κοινή περί ηδονής αντίληψη κι αυτό γιατί δεν έχει θετικό περιεχόμενο. Αν η ηδονή είναι ευχαρίστηση, η ευχαρίστηση πρέπει πάντα να αφορά την ευχαρίστηση κάποιου πράγματος. Για τους Επικούρειους όμως η ηδονή δεν είναι τόσο μια διαδικασία όσο μια κατάσταση, όπως ακριβώς και ο πόνος. Άρα η εξάλειψη του πόνου σημαίνει το πέρασμα προς την αντίθετη κατάσταση που είναι καθαυτή θετική. Η απουσία λοιπόν πόνου είναι κατάσταση ηρεμίας και ψυχικής γαλήνης, δεν επιδέχεται διαβαθμίσεις και είναι πολυτιμότερη απ' την ευχαρίστηση που πηγάζει από μια συνεχή ανατροφοδότηση θετικών εμπειριών.

Την κατάσταση πλήρους απουσίας πόνου και άρα πλήρους ηδονής οι Επικούρειοι την ονόμαζαν **αταραξία**, όρος ταυτόσημος με εκείνο της ευδαιμονίας. Τι προκαλεί όμως ταραχή στην ανθρώπινη ζωή; Οι Επικούρειοι διέκριναν τις ηδονές σε ψυχικές και σε σωματικές. Κατ' αναλογία, ο πόνος είναι ψυχικός και σωματικός. Κι ενώ ο σωματικός πόνος είναι εμφανής και αντιληπτός, τόσο ως προς την αιτία του όσο και ως προς την εκδήλωσή του, ο ψυχικός πόνος είναι πιο ασαφής και σκοτεινός αν και περισσότερο οξύς. Πηγάζει από την αποδοχή ενός συνόλου εσφαλμένων αντιλήψεων σχετικά με την ανθρώπινη ζωή και ευτυχία. Είναι, υπ' αυτή την έννοια, χαρακτηριστικά ανθρώπινος.

Οι βασικές πηγές της ανθρώπινης πλάνης είναι οι εξής δύο: η πλάνη σχετικά με τη ζωή και η πλάνη σχετικά με την ευτυχία. Η πλάνη σχετικά με τη ζωή επιμερίζεται, με τη σειρά της, σε δύο αγωνίες: το φόβο των Θεών και τον φόβο του θανάτου. Οι Θεοί είναι

αντικείμενο φόβου λόγω της, θεωρούμενης, εμπλοκής τους στα ανθρώπινα ζητήματα. Ως παντοδύναμοι θεωρούνται σκληροί εξουσιαστές που δεν διστάζουν να ξεσπούν την οργή τους στους ανθρώπους όταν κρίνουν πως οι πράξεις τους δείχνουν έλλειψη σεβασμού προς εκείνους. Όντας έρμαια των διαθέσεών τους, οι άνθρωποι πιστεύουν πως πρέπει με κάθε τρόπο να τους εξευμενίζουν και τους προσφέρουν θυσίες για να τους κρατούν ευχαριστημένους. Ο φόβος του θανάτου είναι ο φόβος της ανυπαρξίας, του αγνώστου, της στέρησης κάθε απόλαυσης που μας προσφέρει η ζωή. Λόγω όλων αυτών στην κοινή συνείδηση παίρνει τερατώδεις διαστάσεις και θεωρείται τόπος ατέρμωνων βασανιστηρίων και αιώνιας παραμονής σε ζοφερές συνθήκες. Συνδυάζεται με τον φόβο των Θεών, συνδυασμός ιδιαίτερα έντονος στον Χριστιανισμό, με τη μεταθανάτια ζωή να είναι τόπος δίκαιης τιμωρίας εξαιτίας της ανυπακοής στις θείες εντολές.

Η πλάνη σχετικά με την ευτυχία αφορά στο τι μπορεί να κάνει έναν άνθρωπο πραγματικά ευτυχισμένο. Για τους Επικούρειους οι άνθρωποι έχουν επιθυμίες οι οποίες διακρίνονται σε 3 είδη:

1. Φυσικές και Αναγκαίες
2. Φυσικές και μη Αναγκαίες
3. Μη Φυσικές και μη Αναγκαίες

Οι **Φυσικές και Αναγκαίες** αποτελούν εκείνες η ικανοποίηση των οποίων συμβάλλει στην επιβίωσή μας και περιλαμβάνουν την τροφή, το νερό, τη στέγη κλπ. Αποτελούν επίσης τη συνηθέστερη πηγή σωματικού πόνου. **Οι Φυσικές και μη Αναγκαίες** αφορούν και πάλι τις πρώτες αλλά πλέον επεκτείνονται στον τρόπο πληρέστερης ικανοποίησής τους. Στην περίπτωση της τροφής π.χ. αφορά την επιθυμία για συγκεκριμένο είδος τροφής. **Οι μη Φυσικές και μη Αναγκαίες**, τέλος, αφορούν επιθυμίες που αποτελούν τα συστατικά μιας επιτυχημένης ζωής όπως π.χ. ο πλούτος, η φήμη κλπ.

Οι Επικούρειοι δέχονται μόνο τις πρώτες επιθυμίες. Απορρίπτουν το δεύτερο είδος μιας και, κατ' αυτούς η ηδονή δεν επιδέχεται ποσοτική ή ποιοτική διαφοροποίηση. Έτσι λοιπόν η ικανοποίηση της πείνας δεν είναι μεγαλύτερη αν καταναλωθεί μεγαλύτερη ποσότητα φαγητού ή ένα πιο εκλεπτυσμένο είδος τροφής. Απορρίπτουν και το τρίτο είδος γιατί οι επιθυμίες που περιλαμβάνει είναι απατηλές: « η αγωνία και ο εκνευρισμός την οποία ο Επίκουρος βλέπει να συνοδεύει μια ζωή στο κυνήγι των μη Φυσικών ηδονών θα ήταν τόσο μεγάλη που θα εμπόδιζαν να γίνει αισθητή οποιαδήποτε ηδονή.» (Sharples, ό.π., σ. 88)

Σκεπτικισμός

Αν υπάρχει κάτι που με βεβαιότητα μπορεί να ειπωθεί για τον Σκεπτικισμό, είναι πως δεν πρόκειται για φιλοσοφικό σύστημα: *«ο Σκεπτικισμός έχει υπάρξει πολλά πράγματα στη μακρά ιστορία του: ένας γρίφος, ένα παράδοξο, μια πρόκληση, ένα επιχείρημα, μια στάση, ένας τρόπος ζωής... μια παράδοση.»* (Machuca & Reed, 2018, σ. xiv) Σύγχρονος του Στωικισμού και του Επικουρισμού, μοιράζεται με αυτούς την ευδαιμονία ως σκοπό ζωής. Η ευδαιμονία όμως των Σκεπτικών, που φέρει τον τεχνικό όρο **αταραξία**, έχει παρεμφερές περιεχόμενο αλλά διαφορετική δικαιολόγηση: ενώ οι υπόλοιπες Σχολές επιχειρούν να την τοποθετήσουν στην κορυφή του φιλοσοφικού τους οικοδομήματος, οι Σκεπτικοί την δέχονται ως παρεπόμενο της αποτυχίας κάθε προσπάθειας θεωρητικής της θεμελίωσης.

Οι Σκεπτικοί, συγκεκριμένα, δεν επιθυμούν να ορθώσουν ένα νέο φιλοσοφικό οικοδόμημα. Αντίθετα, θεωρούν πως η ύπαρξη πολλών φιλοσοφικών συστημάτων είναι μια ασφαλής ένδειξη της ματαιότητας ενός τέτοιου εγχειρήματος. Για να υποστηρίξουν τη θέση τους αρκούνται σε μια κριτική επιστημολογικού χαρακτήρα: αφήνουν ανεπηρέαστες τις διδασκαλίες για επιμέρους φιλοσοφικά ζητήματα και ελέγχουν την αντοχή των επιστημολογικών θεμελίων του εκάστοτε φιλοσοφικού συστήματος. Κάθε επιστημολογία έχει ως αντικείμενο τη *«φύση και το εύρος της ανθρώπινης νόησης... [και] η πρώτη εργασία κάθε φιλοσόφου ήταν να καθορίσει με ποιους τρόπους και σε ποια έκταση μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο.»* (Annas & Barnes, 1985, σ.4) Αποδεικνύοντας, λοιπόν, την αδυναμία εύρεσης ασφαλών επιστημολογικών κριτηρίων, οι Σκεπτικοί αρνούνται τη δυνατότητα βέβαιης γνώσης. Η άρνηση αυτής της δυνατότητας συνεπάγεται και την κατάρρευση του φιλοσοφικού οικοδομήματος όντας στηριζόμενο σε σαθρά θεμέλια.

Η Σκεπτική μεθοδολογία βασίζεται στην *«ισοσθένεια λόγων»*. Στο επιστημολογικό επίπεδο και με βάση την καθολική, στο πλαίσιο της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας, εμπιστοσύνη στην εμπειρία ως πηγή της γνώσης, η ισοσθένεια αφορούσε στην παράθεση λόγων τόσο για την αποδοχή μιας αισθητηριακής εντύπωσης όσο και για την απόρριψή της. Σε αυτή την περίπτωση η κρίση σχετικά με αυτή θα έπρεπε να αναστέλλεται μιας και κανένας λόγος δεν είχε μεγαλύτερη βαρύτητα έναντι των υπολοίπων. Η επισήμανση των λόγων αποτελεί και τα όρια της φιλοσοφικής αναζήτησης. Κάθε συζήτηση για την πραγματική φύση των πραγμάτων είναι αστήρικτη και καταδικασμένη να καταρρεύσει μαζί με το φιλοσοφικό σύστημα που τη στηρίζει.

Ο Πύρρων (360-270 π. Χ.) θεωρείται ο εισηγητής του Σκεπτικισμού στον ελλαδικό χώρο αν και «πολύ πιο πριν... μπορούμε να βρούμε φιλοσόφους να υποστηρίζουν σκεπτικιστικές θέσεις.» (Long, ό.π., σ.78) Ο Πύρρων είχε λάβει μέρος στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Άπω Ανατολή και είχε έρθει σε επαφή με Ινδούς σοφούς. Η διδασκαλία αλλά και ο τρόπος ζωής τους τον επηρέασαν βαθύτατα. Γυρίζοντας στην Ελλάδα «ίδρυσε» μια Σχολή στην Ηλεία προσπαθώντας να μεταφέρει στους ακολούθους του τη διδασκαλία του που βασιζόταν στην αποφυγή οποιασδήποτε επιστημολογικής κρίσης και στην ευδαιμονία ως απόρροια αυτής του της στάσης. Απέφυγε να αφήσει κάποιο γραπτό έργο, από φόβο μη χαρακτηριστεί δογματικός, και αν δεν φρόντιζε ο Τίμων, μαθητής και νεαρότερος σύγχρονός του, να διασώσει τη διδασκαλία του, ενδεχομένως το όνομά του σήμερα να αποτελούσε μια απλή αναφορά μιας χαμένης φιλοσοφικής παράδοσης.

Ο Σκεπτικισμός αργότερα βρήκε πρόσφορο έδαφος και γνώρισε μια περίοδο άνθισης μέσα στους κόλπους της Πλατωνικής Ακαδημίας. Σε αυτό συνέβαλαν δύο από τους Σχολάρχες της, ο Αρκεσίλαος από την Πιτάνη (315-240 π. Χ.) και ο Καρνεάδης (214/3-129/8 π. Χ.). Ο «Σκεπτικισμός της Ακαδημίας» ήταν ιδιαίτερος και αντλούσε το κύρος του όχι από τον Πύρρωνα αλλά κατευθείαν από τον Σωκράτη. Μια αναβίωση του Πυρρώνειου Σκεπτικισμού επιχειρήθηκε με τον Αινεσίδημο, κατά τον 1^ο αιώνα π. Χ.. Για τον Αινεσίδημο σχεδόν τίποτα δεν είναι γνωστό. Μνημονεύεται όμως κυρίως ως εισηγητής των «10 τρόπων» που οδηγούν στην εποχή και για το ότι αποτελεί τη βασική πηγή απ' την οποία άντλησε υλικό ο Σέξτος Εμπειρικός, φιλόσοφος και ιατρός του 2^{ου} αι. π. Χ.) για να συγγράψει την πληρέστερη έκθεση της Σκεπτικής Φιλοσοφίας που έχει διασωθεί ως τις μέρες μας.

Ο Σέξτος Εμπειρικός ανήκει στην παράδοση των « εμπειριστών ιατρών... [που] είχαν στενές σχέσεις με την Πυρρώνεια παράδοση στη φιλοσοφία.» (Annas & Barnes, ό.π., σ.16) Τα δύο σημαντικότερα έργα του είναι οι *Πυρρώνειαι Υποτυπώσεις* και η πραγματεία *Προς Μαθηματικούς*. Οι *Πυρρώνειαι Υποτυπώσεις* έχουν έναν χαρακτήρα συνοπτικής έκθεσης της Πυρρώνειας Φιλοσοφίας ενώ η πραγματεία *Προς Μαθηματικούς* έχει χαρακτήρα κριτικής των δογματικών φιλοσόφων και ανασκευής της διδασκαλίας τους υπό το πρίσμα του Σκεπτικισμού.

Για τον Σέξτο η Φιλοσοφία περιλαμβάνει τρεις ομάδες φιλοσόφων: «τους Δογματικούς, που θεωρούν πως γνωρίζουν την αλήθεια, τους Ακαδημαϊκούς, που θεωρούν πως η αλήθεια είναι ακατάληπτη, και τους Σκεπτικούς, που συνεχίζουν ακόμη την αναζήτησή τους.» (Στο ίδιο, σ.1) Στην παράδοση του Σκεπτικισμού, συγκεκριμένα, περιλαμβάνονται οι δύο τελευταίες. Κοινό τους στοιχείο είναι η άρνηση της γνώσης και η άρνηση αυτή βασίζεται στην συνύπαρξη αντιθετικών κρίσεων και την αδυναμία επιλογής κάποιας εξ αυτών. Επιστημολογικά, λοιπόν, η αντίθεση αποτελεί τη βασική έννοια στην οποία βασίζεται γενικά η Σκεπτική στάση και ,εννοιολογικά, εκφράζεται ως εξής:

Το Όλον ως Αντίθεση

Στη συνέχεια θα αναπτυχθεί εκτεταμένα τόσο ο Πυρρώνειος Σκεπτικισμός, ως ξεκίνημα της παράδοσης αλλά και η αναβίωση της, και ο Ακαδημαϊκός, ως μια μετριοπαθής παραλλαγή του με συγκεκριμένο περιεχόμενο πολεμικής.

Πυρρώνειος Σκεπτικισμός

Ο «γνήσια» Πυρρώνειος Σκεπτικισμός είναι κατ' εξοχήν ριζοσπαστικός: η προτεινόμενη εποχή αφορά οτιδήποτε περιλαμβάνει ο εξωτερικός κόσμος. (Sharples, ό.π., σ.29) Είναι επίσης και κατ' εξοχήν αντιθετικός: κάθε θέση συνοδεύεται από μια αντίθεση ίσης βαρύτητας. Η συνύπαρξή τους είναι αρκετή ώστε πεισθεί κανείς για μια τουλάχιστον βεβαιότητα: ο ανθρώπινος νους είναι αδύνατο να φτάσει στην απόλυτη αλήθεια, εκείνη που φανερώνει την πραγματική φύση των πραγμάτων.

Τον Πύρρωνα απασχολούν, συγκεκριμένα, δύο βασικά ερωτήματα: (Long, ό.π., σ.81-2)

- Πώς πραγματικά είναι τα πράγματα, και
- Ποια στάση πρέπει κάποιος να υιοθετήσει απέναντι σε αυτά.

Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι χαρακτηριστική ενός αγνωστικιστή: το ερώτημα δεν επιδέχεται πειστικής απάντησης. Η δικαιολόγησή της όμως είναι σκεπτικιστική. Για τον Πύρρωνα ο άνθρωπος σχηματίζει ένα σύνολο εντυπώσεων (*φαντασίες*) μέσω των αισθήσεων. Οι εντυπώσεις έχουν ως πηγή τον εξωτερικό κόσμο και είναι όντως πραγματικές. Ο άνθρωπος όμως οφείλει να αρκестεί σε αυτό: στην αλήθεια μιας πραγματικής εντύπωσης και όχι στην αποδοχή της πραγματικότητάς της, ότι αποτελεί δηλαδή την πιστή αντανάκλαση ενός πραγματικού αντικειμένου. Επειδή κάτι τέτοιο λοιπόν δεν είναι δυνατόν, η καλύτερη λύση για τον άνθρωπο είναι να απέχει, να αποφεύγει οποιαδήποτε κρίση δεν μπορεί να επιβεβαιώσει με σιγουριά. Η εποχή είναι η πρέπει να λάβει ο άνθρωπος απέναντι στα εξωτερικά πράγματα και αποτελεί την απάντηση στο δεύτερο ερώτημα.

Η *εποχή* είναι μια στάση προφύλαξης απέναντι σε μια ακατάληπτη πραγματικότητα αλλά αποκτά και ηθικές διαστάσεις στο πλαίσιο της «Σκεπτικής Διδασκαλίας». Αποτελεί συγκεκριμένα, το δρόμο προς την ευδαιμονία, που και για τους Σκεπτικούς αποτελεί το ύψιστο αγαθό του ανθρώπινου βίου. Ενδιαφέρει παρουσιάζει όμως το πώς φτάνει ο άνθρωπος στην ευδαιμονία: αποτελεί ουσιαστικά επιφανόμενο της εποχής και εμφανίζεται κατά την «ενεργοποίησή» της.

Οι Σκεπτικοί μιλώντας για ευδαιμονία χρησιμοποιούν τον όρο *αταραξία*, μια κατάσταση ηρεμίας. Η *αταραξία* προέρχεται απ' την παραίτηση της μάταιης προσπάθειας για υπέρβαση των ανθρώπινων γνωστικών ορίων. Υπ' αυτή την οπτική η *αταραξία* έχει αρνητική σημασία. Η *αταραξία* όμως περιλαμβάνει και μια θετική στάση:

«την αποδοχή των καθημερινών συμβάσεων χωρίς την ανάγκη της λογικής τους αιτιολόγησης.» (Στο ίδιο, σ. 87) Οι Σκεπτικοί δηλαδή δέχονται πρόθυμα τις παραδόσεις, τα ήθη, τα έθιμα, τον τρόπο ζωής των ανθρώπων καθώς και τις διαφοροποιήσεις που τα παραπάνω μπορούν να λάβουν σε διαφορετικούς τόπους και διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η πειθάρχηση σε όσα κοινώς αναγνωρίζονται ως αληθή και η αναγνώριση της σχετικής τους αλήθειας εκ μέρους των Σκεπτικών είναι αρκετά για να αντικρούσουν την κατηγορία πως με την εποχή υποστηρίζουν ένα βίο που χαρακτηρίζεται από απραξία και στείρα αμφισβήτηση των πάντων.

Δεν είναι γνωστό το κατά πόσο ο Σκεπτικισμός του Πύρρωνα κι εκείνος του Αινησίδημου, και μετέπειτα του Σέξτου, ταυτίζονται. Η επιλογή τους όμως να αναφερθούν στα βασικά τους συγγράμματα ως συνόψεις της διδασκαλίας του (*Υποτύπωσης εις τα Πυρρώνεια* και *Πυρρώνεια Υποτυπώσεις* αντίστοιχα) καθώς και η επιλογή του όρου Πυρρώνειος που ο Σέξτος χρησιμοποιεί για τον εαυτό του συγκλίνουν προς ένα τέτοιο συμπέρασμα. Το έργο του Αινησίδημου δεν έχει διασωθεί αλλά σε αυτόν αποδίδονται με βεβαιότητα οι **10 τρόποι της εποχής**, 10 δηλαδή επιχειρήματα που δικαιολογούν την σκεπτική εποχή.

Οι τρόποι δεν εκτίθενται από τον Σέξτο (Σέξτος Εμπειρικός, 1998, σσ.62-128) με κάποια συγκεκριμένη λογική σειρά. Εντάσσονται όμως σε 3 γενικές κατηγορίες:

- Τρόποι προερχόμενοι από το κρίνον πρόσωπο
- Τρόποι προερχόμενοι από το κρινόμενο αντικείμενο
- Τρόποι μεικτοί, προερχόμενοι από τις 2 προηγούμενες κατηγορίες

Η κατηγορία του κρίνοντος προσώπου περιλαμβάνει τους εξής τρόπους:

- **Τρόπος προερχόμενος από την ποικιλία των ζωντανών πλασμάτων**

Τα ζώα παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ως προς τη σωματική τους διάπλαση αλλά και τον τρόπο γέννησής τους. Συνεπώς ο τρόπος που το καθένα αντιλαμβάνεται τον κόσμο είναι διαφορετικός. Κάθε ζώο ενεργεί σύμφωνα με τη φύση του, γνωρίζει πώς να ικανοποιήσει τις ανάγκες του και καταφέρνει να επιβιώσει βρίσκοντας τα κατάλληλα μέσα.

- **Τρόπος προερχόμενος από τις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων**

Αν και οι άνθρωποι θεωρούνται ανώτεροι των ζώων, όντας προικισμένοι με λογική ικανότητα, παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές που καθιστούν αδύνατη μια κοινή αντίληψη του κόσμου. Οι διαφορές αφορούν σε σωματικά χαρακτηριστικά και ιδιοσυγκρασίες που ωθούν τους ανθρώπους σε διαφορετικούς τρόπους ικανοποίησης των αναγκών τους. Αφορούν επίσης και σε κρίσεις σχετικά τον κατάλληλο τρόπο ζωής που διαμορφώνουν και ένα πλήθος επιλογών για την επίτευξή του.

- **Τρόπος προερχόμενος από τις διαφορές ως προς τα αισθητήρια όργανα**

Διαφορετικά αισθητήρια όργανα διαμορφώνουν διαφορετικές εντυπώσεις σχετικά με ίδια αντικείμενα. Συνεπώς δεν υπάρχει αντικειμενικός τρόπος να κρίνει κανείς αν κάτι είναι ευχάριστο ή δυσάρεστο, ωφέλιμο ή επιβλαβές.

- **Τρόπος προερχόμενος από τις συγκεκριμένες περιστάσεις**

Οι διαφορετικές συνθήκες αξιολόγησης μιας κατάστασης, για τις οποίες οι Σκεπτικοί χρησιμοποιούν τον όρο διαθέσεις, συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση διαφορετικών κρίσεων. Μερικές από αυτές τις συνθήκες είναι η αίσθηση κορεσμού, η κατάσταση του οργανισμού (υγεία – ασθένεια), η συναισθηματική κατάσταση (φιλική – εχθρική), η σχέση με την πραγματικότητα (εγρήγορη – ύπνος/ παραισθήσεις) κλπ.

Η κατηγορία του κρινόμενου αντικειμένου περιλαμβάνει τους εξής τρόπους:

- **Τρόπος προερχόμενος από το διαφορετικό τρόπο σύνθεσης των πραγμάτων**

Η σύνθεση των πραγμάτων αφορά τις παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις που προκύπτουν από την ποσότητα και διάταξη των πραγμάτων. Μια ουσία , π.χ. το κρασί σε

μικρές ποσότητες είναι ωφέλιμο ενώ σε μεγάλες επιβλαβές για την υγεία. Η άμμος, επίσης, ως μεμονωμένος κόκκος είναι τραχύς αλλά σε μεγάλη συγκέντρωση, προκαλεί μια ευχάριστη και απαλή αίσθηση.

- **Τρόπος προερχόμενος από ηθικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις**

Οι διαφοροποιήσεις αυτές αφορούν τα έθιμα, τις αντιλήψεις, τους νόμους, την εκπαίδευση κλπ. Κάθε λαός αλλά ακόμα και μικρότερες κοινότητες ανθρώπων καταλήγουν σε διαφορετικές απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν το ιδανικό και ωφέλιμο τόσο για την προσωπική όσο και την κοινωνική τους ευημερία.

Η μεικτή κατηγορία, τέλος, περιλαμβάνει τους εξής τρόπους:

- **Τρόπος βασιζόμενος στη σχετικότητα των θέσεων, των αποστάσεων και των τόπων**

Το σημείο θέασης ενός αντικειμένου καθορίζει και τη σχετική κρίση ως προς αυτό. Ένα οικοδόμημα π.χ. φαίνεται μικρό αν το παρατηρήσει κανείς από απόσταση αλλά καθώς το προσεγγίζει οι διαστάσεις του αλλάζουν.

- **Τρόπος βασιζόμενος στη μεικτή φύση των αισθητηριακών μας εντυπώσεων**

Για τους Σκεπτικούς οι εντυπώσεις δεν είναι ποτέ αμιγείς αλλά πάντα συντεθειμένες με στοιχεία που εμποδίζουν την εξακρίβωση της πραγματικής τους φύσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένας ήχος που ακούγεται διαφορετικός σε ανοικτό χώρο και διαφορετικός σε μια κλειστή γεωγραφικά περιοχή που εμποδίζει την απρόσκοπτη μετάδοσή του.

- **Τρόπος βασιζόμενος στην σχετικότητα εξαγωγής κάθε συμπεράσματος**

Ο τρόπος αυτός βασίζεται σε εκείνον της σχετικότητας που αναφέρθηκε παραπάνω. Εφόσον λοιπόν κάθε τι είναι σχετικό, κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να έχει απόλυτη αξία. Αν και πολλές φορές στο λόγο χρησιμοποιείται το «είναι», η χρήση του είναι πάντα καταχρηστική μιας και το «φαίνεται», με τη σημασία του «είναι σε σχέση με τον κρίνοντα ή το κρινόμενο», αποτελεί την πραγματική συνθήκη της ανθρώπινης γνώσης.

- **Τρόπος βασιζόμενος στην αποδιδόμενη ιδιαιτερότητα κάποιων εντυπώσεων εκ της σπανιότητας της εμφάνισής τους.**

Ο συγκεκριμένος τρόπος αφορά φαινόμενα όπως π.χ. ο σεισμός, πλημμύρα, έκλειψη ηλίου κλπ. που, όντας σπάνια, μεγαλοποιούνται και λαμβάνουν, με τη συμβολή της φαντασίας, παράλογες διαστάσεις. Ως αιτία ενός σεισμού π.χ. θεωρείται συχνά η οργή των Θεών και η εκδήλωση του φαινομένου ως ξέσπασμα της εκδικητικής τους μανίας.

Πέραν των 10 τρόπων του Αινησίδημου, ο Σέξτος (Σέξτος Εμπειρικός, 1998, σσ. 128-137) αναφέρει και ένα σύνολο πέντε τρόπων εισηγητής των οποίων υπήρξε ο Αγρίππας, ένας Σκεπτικός φιλόσοφος για τον οποίο δεν έχει σωθεί κανένα βιογραφικό στοιχείο. Συνοπτικά, οι πέντε αυτοί τρόποι είναι οι εξής:

- Τρόπος βασιζόμενος στη διαφωνία (διατύπωση διαφορετικών κρίσεων για κάποιο ζήτημα)
- Τρόπος βασιζόμενος στην αναγωγή στο άπειρο (η αιτιολόγηση ενός γεγονότος απαιτεί με τη σειρά της μια άλλη δικαιολόγηση κ.ο.κ.)
- Τρόπος βασιζόμενος στη σχέση προς κάτι (αδυναμία απόλυτης γνώσης των πραγμάτων)
- Τρόπος βασιζόμενος στην υπόθεση (κάτι μη αποδεδειγμένο λαμβάνεται ως δεδομένο και βάση λογικής επιχειρηματολογίας – «λήψη ζητουμένου»)

- Τρόπος βασιζόμενος στην αλληλοαναφορά (το ζητούμενο έχει ως ρόλο να δικαιολογήσει το δεδομένο από το οποίο θα έπρεπε να υποστηρίζεται λογικά.)

Κλείνοντας, αξίζει να γίνει μια αναφορά στη μορφή των τρόπων ως επιχειρημάτων που δικαιολογούν την εποχή και να εκτεθεί ένα πλήρες παράδειγμα με βάση αυτή. Η βασική μορφή τους λοιπόν είναι η εξής: (Hankinson, 1998, σ.139)

- 1) Το x φαίνεται ως F σε σχέση με τον α;
- 2) Το x φαίνεται ως F* σε σχέση με τον β;
- 3) Το πολύ ένα εκ των (1) και (2) μπορεί να είναι αληθές;
- 4) Καμία διαδικασία λήψης απόφασης δεν μπορεί να καταλήξει είτε στο (1) είτε στο (2);
- 5) Άρα, θα πρέπει να αναστείλουμε την κρίση μας σχετικά με το ποια είναι η πραγματική φύση του x.

Και ως παράδειγμα εφαρμογής της θα μπορούσε να αναφερθεί εκείνο του ίκτερου που αναφέρεται, ανάμεσα σε πλήθος άλλων, από τον ίδιο τον Σέξτο:

1) Για τον υγιή άνθρωπο το μέλι είναι γλυκό.
2) Στον άνθρωπο που πάσχει από ίκτερο φαίνεται πικρό.
3) Το μέλι όμως δεν μπορεί να έχει ταυτόχρονα 2 αντίθετες ιδιότητες.
4) Δεν υπάρχει ασφαλές κριτήριο με βάση το οποίο μπορεί να διαπιστωθεί ποια από τις 2 ιδιότητες ανήκει πραγματικά στο μέλι.
5) Η πιο συνετή επιλογή είναι η εποχή, η άρνηση διατύπωσης κρίσης ως προς την πραγματική φύση του μελιού.

Ακαδημαϊκός Σκεπτικισμός

Οι Ακαδημαϊκοί δεν θεωρούσαν εαυτούς Σκεπτικούς, ως συνεχιστές δηλαδή μιας φιλοσοφικής παράδοσης που ξεκινά με τον Πύρρωνα. Ορθότερο είναι να τους αποδοθεί ο τίτλος «Σωκρατικοί» ή, ακριβέστερα, «Γνήσιοι Σωκρατικοί». Η γνησιότητα αφορούσε την επαναφορά της Σωκρατικής μεθόδου, ως της πλέον κατάλληλης για τη φιλοσοφική αναζήτηση. Η μέθοδος αυτή περιλαμβάνει τη συνεχή διερώτηση και ταυτόχρονα την αποφυγή έκφρασης κάθε είδους βεβαιότητας, πρωτίστως αναφορικά με ζητήματα ηθικού χαρακτήρα. Επαναφέροντας λοιπόν τη Σωκρατική παράδοση, οι Ακαδημαϊκοί θεώρησαν πως ανακαλύπτουν εκ νέου το πραγματικό νόημα της φιλοσοφίας και πως καταφέρνουν να επιφέρουν ένα ισχυρό πλήγμα στον Στωικισμό, τη δημοφιλέστερη φιλοσοφική θεωρία της περιόδου, εναντίον του οποίου έστρεψαν κυρίως τα βέλη τους.

Η αποφασιστική στροφή στην πορεία της Ακαδημίας έγινε όταν τα ηνία της ανέλαβε ο Αρκεσίλαος (315-240 π. Χ.) Ο Αρκεσίλαος, στην προσπάθειά του να παραμείνει «συνεπής Σωκρατικός», τήρησε μια ακραία στάση απέναντι στη γνώση: αρνήθηκε έστω και την πιθανότητα απόκτησής της. Η μέθοδος που εφάρμοσε για να υποστηρίξει τη θέση του ήταν παραπλήσια εκείνης των Σκεπτικών: *«η ουσία της... συνίσταται στο να παίρνεις τη θέση του αντιπάλου και να δείχνεις πως είναι αυτό-αντιφατική.»* (Long, ό.π., σ.90)

Ο Αρκεσίλαος εφάρμοσε τη μεθόδό του στην προσπάθειά του να ανασκευάσει τη θεωρία της γνώσης των Στωικών. Συγκεκριμένα, οι Στωικοί υποστήριζαν πως η κατάληψη αποτελεί τη βέβαιη γνώση αλλά και συγχρόνως το κριτήριο διάκρισής της μεταξύ γνώσης και πίστης. Είναι, συνεπώς, και το αποτέλεσμα της γνώσης και η διαδικασία ως κριτήριο πιστοποίησης της εγκυρότητάς της. Η κριτική του Αρκεσίλαου λοιπόν επικεντρώθηκε στα δύο αυτά σημεία.

Αναφορικά με τη διαδικασία ο Αρκεσίλαος υποστήριξε πως οι Στωικοί είναι λογικά ασυνεπείς υποστηρίζοντας πως η κατάληψη μπορεί να είναι κριτήριο αλήθειας. Αυτό συμβαίνει γιατί οι Στωικοί διακρίνουν τους ανθρώπους σε «σοφούς» και «ανόητους.» Οι σοφοί κατέχουν γνώσεις και οι ανόητοι πίστεις. Από τι στιγμή όμως που δεν υπάρχει ενδιάμεση κατηγορία ανθρώπων, τότε είναι αδύνατον να υπάρχει και μια ενδιάμεση κατάσταση ως πέρασμα από την πίστη στη γνώση. Άρα η κατάληψη δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο αλήθειας. Θα είναι πάντα είτε γνώση είτε πίστη και ποτέ κάτι που περιλαμβάνει τις δύο αυτές γνωστικές καταστάσεις.

Αναφορικά με την κατάληψη ως αποτέλεσμα γνώσης ο Αρκεσίλαος υποστηρίζει πως ο ίδιος ο όρος είναι εξ ορισμού αντιφατικός. Για τους Στωικούς «κατάληψη» είναι η βέβαιη γνώση ενός πραγματικού αντικειμένου και η κριτική του Αρκεσίλαου εντοπίζεται σε 2 εστίες προβληματισμού:

A) στο περιεχόμενο της βέβαιης γνώσης και

B) στο κριτήριο απόκτησής της

Ως προς το περιεχόμενο ο Αρκεσίλαος επισημαίνει πως αυτό που πραγματικά βεβαιώνεται δεν είναι το αντικείμενο αλλά η κρίση σχετικά με το αντικείμενο. Η κατάληψη συνεπώς δεν αποτελεί παρά την απόδοση μιας τιμής αλήθειας σε μια λογική πρόταση για τον κόσμο και όχι για τον ίδιο τον κόσμο. Ως προς το κριτήριο, τέλος, οι Στωικοί πέφτουν με την κατάληψη στην παγίδα της λήψης ζητουμένου: η βεβαιότητά της πηγάζει από τη βεβαιότητα ύπαρξης μιας αντικειμενικής πραγματικότητας που με τη σειρά της όμως έχει ανάγκη επιβεβαίωσης. Ούτε η κατάληψη όμως ούτε κάποιο άλλο κριτήριο δεν είναι δυνατόν να την επιβεβαιώσει. Η κατάληψη άρα λαμβάνει τη σημασία μιας «βέβαιης γνώσης ενός πραγματικού αντικειμένου που όμως δεν μπορεί να γίνει ποτέ αντικείμενο βέβαιης γνώσης.»

Ο Αρκεσίλαος, συμπερασματικά, επιστρέφοντας σε μια ριζική αμφισβήτηση κάθε βέβαιης γνώσης αρνείται τον πλατωνικό δογματισμό και επιχειρεί να εισάγει μια μέθοδο, σοκρατικού χαρακτήρα, ικανή να γκρεμίσει κάθε φιλοσοφικό οικοδόμημα. Για εκείνον η μέθοδός τους ήταν *«επιθυμία να ανακαλύψει κανείς τι είναι αληθές... και γι' αυτό είναι σημαντικό να επιχειρηματολογεί υπέρ και κατά πάντων.»* (Στο ίδιο, σ.92) Θεωρούσε, τέλος, την εποχή ως την πρέπουσα ηθική στάση: βοηθάει τον άνθρωπο να αποφεύγει τα λάθη και, συγχρόνως, να μην ξεστρατίζει από τον πραγματικό του σκοπό.

Τον Αρκεσίλαο, στην διεύθυνση της Ακαδημίας, διαδέχθηκε ο Καρνεάδης (214-129 π. Χ.) Ο Καρνεάδης, αν και συνέχισε την επίθεση στη Στωική Επιστημολογία, δεν υιοθέτησε τον ριζικό σκεπτικισμό του δασκάλου του. Αντίθετα υποστήριξε ένα πιο «μετριοπαθή σκεπτικισμό». Δέχθηκε πως η βεβαιότητα αναφορικά με την εμπειρική γνώση δεν είναι δυνατή. Αυτό όμως δε σημαίνει πως κάποιες εντυπώσεις δεν μπορεί να είναι πιο πιθανές από κάποιες άλλες.

Για τον Καρνεάδη, η Στωική Επιστημολογία και η καταληπτική φαντασία ως κριτήριο αλήθειας είχαν ανάγκη λογικής θεμελίωσης. Συγκεκριμένα, απαιτείται να πληρούνται δύο προϋποθέσεις: αφενός η καταληπτική φαντασία να βασίζεται σε εντυπώσεις που αποτυπώνουν πιστά την πραγματικότητα και, αφετέρου, την αναγνώριση της αξιοπιστίας

αυτών των εντυπώσεων εκ μέρους του δέκτη (στο ίδιο, σ.95) Οι Στωικοί όμως δεν προσφέρουν κανένα κριτήριο, κανένα σημάδι διάκρισης μεταξύ απλής εντύπωσης και κατάληψης. Άρα η απόκτηση βέβαιης γνώσης είναι αδύνατη.

Μέχρι αυτό το σημείο η διδασκαλία του Αρκεσίλαου και του Καρνεάδη ταυτίζονται. Αυτό όμως που διαφοροποιεί τον Καρνεάδη όμως είναι η εισαγωγή μιας «**θεωρίας πιθανότητας**». Η πιθανότητα καλύπτει το κενό μεταξύ βεβαιότητας και άγνοιας στο επιστημολογικό πεδίο. Για τον Καρνεάδη οι αισθητηριακές εντυπώσεις πρέπει να ανήκουν σε μια εκ των δύο κατηγοριών: σε εκείνες που είναι μπορούν να θεωρηθούν αληθείς και σε εκείνες που δεν μπορούν. Με βάση τα παραπάνω, οι αισθητηριακές εντυπώσεις ανήκουν στην κατηγορία όσων δεν μπορούν. Οι αισθητηριακές εντυπώσεις επιδέχονται και άλλες δύο διακρίσεις: α) αληθείς και ψευδείς και β) πιθανές και μη πιθανές. Οι αισθητηριακές εντυπώσεις, όντας μη αληθείς, θα ανήκουν αναπόφευκτα στην κατηγορία των πιθανών και μη. Η αναγνώριση της πιθανότητας να αποτυπώνουν κάτι πραγματικό δίνει στον Σκεπτικισμό του Καρνεάδη μια θετική διάσταση. Απαιτείται όμως η διατύπωση των απαραίτητων κριτηρίων διάκρισης μεταξύ πιθανώς και μη πιθανώς αληθών εντυπώσεων.

Τα κριτήρια που προτείνει ο Καρνεάδης είναι τα εξής:

- 1) Η καθαρότητα των εντυπώσεων που σχετίζεται με τις συνθήκες υπό τις οποίες έγιναν αντιληπτές
- 2) Η σύμπτωση τους με άλλες αισθητηριακές εντυπώσεις και
- 3) Η προσεκτική εξέταση καθεμιάς εξ αυτών.

Οι συνθήκες αντιληπτικότητας αφορούν τόσο το περιβάλλον (π.χ. φωτισμός) όσο και την κατάσταση του δέκτη (π.χ. η ικανότητα της όρασής του.) Η σύμπτωση με άλλες εντυπώσεις αφορά τα στοιχεία εκείνα με τα οποία η εντύπωση εμφανίζεται συνδεδεμένη (π.χ. συγκεκριμένο χρώμα, σχήμα, μέγεθος). Η εξέταση, τέλος, καθεμιάς εξ αυτών αφορά την αντιληπτική καθαρότητα των υπολοίπων που ενισχύουν την πιθανότητα εγκυρότητας της πρώτης εντύπωσης.

Ο Καρνεάδης, ολοκληρώνοντας, πέρασε από έναν απόλυτο σε έναν σχετικό σκεπτικισμό και μετρίασε την αδυναμία γνώσης με τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ πιθανώς αληθών και μη εντυπώσεων. Η πιθανότητα ενισχύεται από τον προσδιορισμό εκείνων των κριτηρίων που τη δικαιολογούν.

Βάσεις Δεδομένων

Μια βάση δεδομένων είναι «μια κοινόχρηστη συλλογή λογικώς συνδεδεμένων δεδομένων και μια περιγραφή αυτών των δεδομένων, η οποία έχει σχεδιαστεί για να ανταπεξέλθει στις ανάγκες ενός οργανισμού για πληροφορίες.» (Connolly & Begg, 15κ.ε.)

Σύμφωνα λοιπόν με τον ορισμό η βάση δεδομένων (στο εξής ΒΔ) περιλαμβάνει έναν όγκο δεδομένων, ένα σύνολο στοιχείων η συγκέντρωση των οποίων κρίνεται σημαντική. Τα δεδομένα είναι δεκτικά επεξεργασίας ώστε να παραχθούν οι απαραίτητες πληροφορίες που θα ικανοποιήσουν τις εκάστοτε γνωστικές ανάγκες των χρηστών.

Τα δεδομένα επίσης σχετίζονται μεταξύ τους, συνδέονται λογικά, γεγονός που επιτρέπει μια ποικιλία αναζητήσεων, επιλογών και συνδυασμών και την παραγωγή σύνθετων αποτελεσμάτων. Η λογική τους σύνδεση επιτυγχάνεται μέσω των ιδιαίτερων δομικών στοιχείων που συγκροτούνται εντός της ΒΔ. Τα δομικά αυτά στοιχεία είναι οι οντότητες, τα χαρακτηριστικά και οι σχέσεις. Οι **οντότητες** περιλαμβάνουν καθετί διακριτό στο οποίο μπορούν να αποδοθούν ιδιότητες (έννοια, αντικείμενο, ανθρώπινος ρόλος κλπ.) Τα **χαρακτηριστικά** αποτελούν το σύνολο εκείνων των ιδιοτήτων που αποδίδονται στις οντότητες και κρίνονται σημαντικές για τον προσδιορισμό των οντοτήτων υπό το ιδιαίτερο πρίσμα προσέγγισής τους από τη ΒΔ (π.χ. οι σημαντικές ιδιότητες για έναν φορολογούμενο θα είναι ο ΑΦΜ του, το σύνολο των εισοδημάτων του κλπ. ενώ ιδιότητες όπως π.χ. ύψος, ζώδιο κλπ. κρίνονται ως άσχετες για τις ανάγκες προσδιορισμού ενός ατόμου στο πλαίσιο της ΒΔ μια εφορίας.) Οι **σχέσεις**, τέλος, αποτελούν το μέσο με το οποίο επιτυγχάνεται η συσχέτιση μεταξύ των οντοτήτων. Η συμπερίληψη των οντοτήτων στην ΒΔ προϋποθέτει την ύπαρξη κοινών χαρακτηριστικών μεταξύ τους και οι σχέσεις είναι εκείνες ακριβώς που τα αναδεικνύουν.

Πέραν του περιεχομένου της η ΒΔ περιλαμβάνει και την περιγραφή των δεδομένων. Τα «δεδομένα για τα δεδομένα» ή αλλιώς **μεταδεδομένα** πληροφορούν το χρήστη της ΒΔ σχετικά με το τι είναι και τι μπορεί να κάνει με τα διαθέσιμα δεδομένα. Η αξία των μεταδεδομένων έγκειται στο ότι επιτρέπουν την «ανεξαρτησία προγράμματος - δεδομένων.» Αυτό σημαίνει πως οποιαδήποτε μεταβολή σημειωθεί στα δεδομένα (προσθήκη, διαγραφή, τροποποίηση κλπ.) δεν θα επηρεάσει τις εφαρμογές, μέσω των οποίων πραγματοποιούνται οι μεταβολές αυτές.

Σχεσιακό Μοντέλο Βάσης Δεδομένων

Το Σχεσιακό Μοντέλο Βάσης Δεδομένων (στο ίδιο, σσ. 69-74) αποτελεί ένα πρότυπο που συγκεντρώνει όλα τα πλεονεκτήματα μιας ΒΔ: περιλαμβάνει ένα σύνολο οντοτήτων, τα χαρακτηριστικά τους και αναδεικνύει τις σχέσεις τους. Η σχέση εντός μιας Σχεσιακής Βάσης Δεδομένων (στο εξής ΣΒΔ) αποκτά όμως ένα ιδιαίτερο νόημα: «είναι ένας πίνακας με στήλες και γραμμές.» Η σχέση συνεπώς αποτελεί τη συσχέτιση των χαρακτηριστικών, που αποτελούν τις στήλες του πίνακα, και των οντοτήτων, οι δειγματώσεις των οποίων, αποτελούν τις γραμμές του.

Μια βασική διαφοροποίηση μεταξύ μιας απλής ΒΔ και μιας ΣΒΔ είναι η κανονικοποίηση των σχέσεών της. Η **κανονικοποίηση** είναι εκείνη η ιδιότητα σύμφωνα με την οποία η συμπλήρωση των πεδίων του πίνακα δεν είναι αυθαίρετη αλλά πραγματοποιείται με βάση κάποιους σαφώς προσδιορισμένους κανόνες. Οι κανόνες αφορούν τις επιτρεπόμενες τιμές που μπορεί να λάβει κάποιο κελί, την διασφάλιση μοναδικότητας κάθε εγγραφής στο πλαίσιο μιας σχέσης, την απόδοση ενός μοναδικού ονόματος στη σχέση, τον προσδιορισμό ενός χαρακτηριστικού, ή συνδυασμό χαρακτηριστικών, που προσδιορίζουν μοναδικά μια σχέση κ.α. Κατ' αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η ακεραιότητά τους.

Η έννοια «κλειδί» αποτελεί μια κομβική έννοια στο πλαίσιο μιας ΣΒΔ. Το **κλειδί** είναι ουσιαστικά το αναγνωριστικό μοναδικότητας ενός στοιχείου μιας σχέσης και, ανάλογα με το ρόλο του, λαμβάνει διαφορετικά ονόματα. Συγκεκριμένα, όταν είναι εκείνο το πεδίο που, ή ο συνδυασμός πεδίων, που χαρακτηρίζει μοναδικά μια εγγραφή, φέρει το όνομα **υπερ-κλειδί**. Η επιλογή του κατάλληλου ανάμεσα στα υποψήφια κλειδιά επιτυγχάνεται μέσα από την πλήρωση 2 κριτηρίων: της **μοναδικότητας** (κανένα πεδίο δεν μπορεί να φέρει τη συγκεκριμένη τιμή μέσα στην ίδια σχέση) και της **αδυναμίας σμίκρυνσης** (κανένα υποσύνολο του επιλεχθέντος κλειδιού δεν μπορεί να θεωρηθεί μοναδικό.) Το κλειδί εκείνο που πληροί αυτά τα κριτήρια και άρα κρίνεται κατάλληλο για να χαρακτηρίσει μοναδικά το σύνολο των εγγραφών αποτελεί το **πρωτεύον κλειδί** της σχέσης. Το πρωτεύον κλειδί, τέλος, αξιοποιούμενο στη σύνδεση μεταξύ σχέσεων, ονομάζεται ξένο κλειδί. Το **ξένο κλειδί** δηλαδή είναι εκείνο το χαρακτηριστικό ή σύνολο χαρακτηριστικών που αναγνωρίζονται ως κοινά μεταξύ 2 ή περισσότερων σχέσεων και δικαιολογούν την ύπαρξη και συμπερίληψή τους εντός της συγκεκριμένης ΣΒΔ.

Ένα τελευταίο χαρακτηριστικό των ΣΒΔ που αξίζει να επισημανθεί αφορά τους τύπους σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ 2 ή περισσότερων τύπων οντοτήτων. Οι τύποι αυτοί είναι οι εξής: (στο ίδιο, σσ. 346-60)

- Σχέση Ένα-Προς-Ένα
- Σχέση Ένα-Προς-Πολλά
- Σχέση Πολλά-Προς-Πολλά

Η *Σχέση Ένα-Προς-Ένα* συνδέει ένα δείγμα ενός τύπου οντότητας ενός πίνακα με ακριβώς ένα αντίστοιχο δείγμα κάποιου άλλου. Ένα παράδειγμα αυτής της σχέσης είναι εκείνη μεταξύ Δασκάλου (πίνακας 1) και Διευθυντή (πίνακας 2): ένας μόνο δάσκαλος μπορεί να κατέχει τη θέση του διευθυντή και ένας διευθυντής πρέπει να είναι ένας από τους δασκάλους μιας σχολικής κοινότητας.

Η *Σχέση Ένα-Προς-Πολλά* αποτελεί το συνηθέστερο τύπο σχέσης οντοτήτων στις ΣΒΔ. Συνδέει ένα δείγμα ενός τύπου οντότητας με πολλά δείγματα ενός άλλου. Παράδειγμα αυτής της σχέσης είναι εκείνη μεταξύ Τάξης (πίνακας 1) και Μαθητών (πίνακας 2): μια τάξη έχει πολλούς μαθητές αλλά ένας μαθητής μπορεί να ανήκει σε μια μόνο τάξη.

Στην περίπτωση, τέλος, της Σχέσης *Πολλά-Προς-Πολλά* αντιστοιχίζονται πολλά δείγματα από έναν τύπο οντότητας με πολλά δείγματα από άλλον. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας σύνδεσης είναι εκείνη ανάμεσα σε Βιβλία (πίνακας 1) και Συγγραφείς (πίνακας 2): ένα βιβλίο μπορεί να έχει πολλούς συγγραφείς και ένας συγγραφέας μπορεί να έχει συγγράψει πολλά βιβλία.

Η αδρομερής αναφορά στις βασικές έννοιες και τα χαρακτηριστικά των ΒΔ και στη συνέχεια των ΣΒΔ είχε ως σκοπό την εξοικείωση με το θεωρητικό πλαίσιο ανάπτυξής τους. Μετά την ολοκλήρωσή του ακολουθεί η ανάπτυξη της σχετικής με την Ελληνιστική Φιλοσοφία ΒΔ που αποτελεί ένα παράδειγμα εφαρμογής της.

ΒΔ Ελληνιστικής Φιλοσοφίας

Ιδιαιτερότητες

Η προσπάθεια οριοθέτησης της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας και ανάδειξης σχέσεων μεταξύ χαρακτηριστικών, εντός του πλαισίου της, οντοτήτων αποτελεί μια ιδιαίτερη πρόκληση. Αυτό συμβαίνει κυρίως γιατί ως γνωστικό πεδίο η Ελληνιστική Φιλοσοφία παρουσιάζει μεγάλη *ελλειπτικότητα*: μοιάζει με ένα πάζλ πολλών κομματιών με μεγάλο μέρος των οποίων όμως να είναι οριστικά χαμένο. Η απώλεια είναι τόσο σημαντική που η κατανόηση της εικόνας απαιτεί συχνά την αξιοποίηση μεταγενέστερων προσθηκών και συχνά τον προβληματισμό ως προς το αν οι προσθήκες αυτές αποκαθιστούν ή, αντίθετα, διαστρεβλώνουν περαιτέρω την ήδη αποσπασματική της εικόνα.

Η ΒΔ της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας, εκτός της ελλειπτικότητας παρουσιάζει κι ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό: είναι μια *κλειστή* ΒΔ. Η ολοκλήρωσή της αφορά το γεγονός ότι αναφέρεται σε μια παρελθοντική ιστορική περίοδο και συνεπώς δεν επιδέχεται οποιασδήποτε συμπλήρωσης με νέα δεδομένα στο μέλλον. Σε συνδυασμό με το χαρακτηριστικό της ελλειπτικότητας η ολοκλήρωση δεν έχει τη σημασία της πληρότητας. Είναι, ακριβέστερα, μια σχετική πληρότητα που αποτελεί, εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων της, τη βέλτιστη επιλογή.

Μια τρίτη ιδιαιτερότητα αφορά τις προαναφερόμενες *προσθήκες*. Η ΒΔ της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας περιλαμβάνει αναπόφευκτα τόσο φιλοσόφους που δεν ανήκουν σε κάποια από τις Φιλοσοφικές της Σχολές όσο και έργα που δεν αναφέρονται σε κάποιο Ελληνιστικό Φιλοσοφικό Σύστημα και σε ορισμένες δεν μπορούν να θεωρηθούν ούτε αμιγώς φιλοσοφικά συγγράμματα. Περιλαμβάνει λοιπόν έναν γόνιμο πλουραλισμό πηγών, σε ορισμένες περιπτώσεις αλληλεπικαλυπτόμενων, κατάσπαρτων από αναφορές για χαμένα φιλοσοφικά έργα και ονόματα άγνωστων φιλοσόφων.

Περίγραμμα

Βάσει προδιαγραφών η ΒΔ έπρεπε να περιλαμβάνει τέσσερις πίνακες:

- Τον πίνακα των φιλοσόφων (Philosophers)
- Τον πίνακα των σχέσεων μεταξύ φιλοσόφων (Relations)
- Τον πίνακα των έργων (Study)
- Τον πίνακα των λέξεων – κλειδιών (Keywords)

Σε αυτούς προστέθηκε ένας ακόμη, εκείνος των Σχολών (School).

Πριν επιχειρηθεί μια λεπτομερής ανάλυση της ανάπτυξης και αιτιολόγησης των επιλεχθέντων πεδίων που συνιστούν κάθε πίνακα ξεχωριστά, αξίζει να γίνει μια μικρή αναφορά στο περιεχόμενο καθενός εξ' αυτών και των σχέσεων που τους συνδέουν καθώς και η παράθεση του γενικού περιγράμματος της ΒΔ.

Ο πίνακας των φιλοσόφων περιλαμβάνει κυρίως τα ονόματα φιλοσόφων που ανήκουν σε μια από τις τρεις Φιλοσοφικές Σχολές της Ελληνιστικής περιόδου: τον Στωικισμό, τον Επικουρισμό και τον Σκεπτικισμό. Περιλαμβάνει επίσης μια ομάδα συγγραφέων που μέσα από το έργο τους αναφέρθηκαν σε φιλοσοφικά ζητήματα. Η αναφορά αυτή ποικίλει από έντονα κριτική ως άκρως εγκωμιαστική.

Ο πίνακας των σχέσεων περιλαμβάνει μόνο τις μέσω των πηγών βεβαιωμένες σχέσεις και όχι εκείνες που χρονολογικά ή λογικά θα μπορούσαν ενδεχομένως να συναχθούν.

Ο πίνακας των έργων περιλαμβάνει τον μικρό αριθμό από πρωτότυπα έργα που έχουν διασωθεί. Περιλαμβάνει επίσης και έργα των φιλοσόφων που συμπεριλήφθηκαν και στον πίνακα των φιλοσόφων.

Ο πίνακας των λέξεων – κλειδιών περιλαμβάνει μια μακρά λίστα όρων που θεωρούνται σημαντικοί για την κατανόηση της φιλοσοφικής σκέψης των Ελληνιστικών Σχολών.

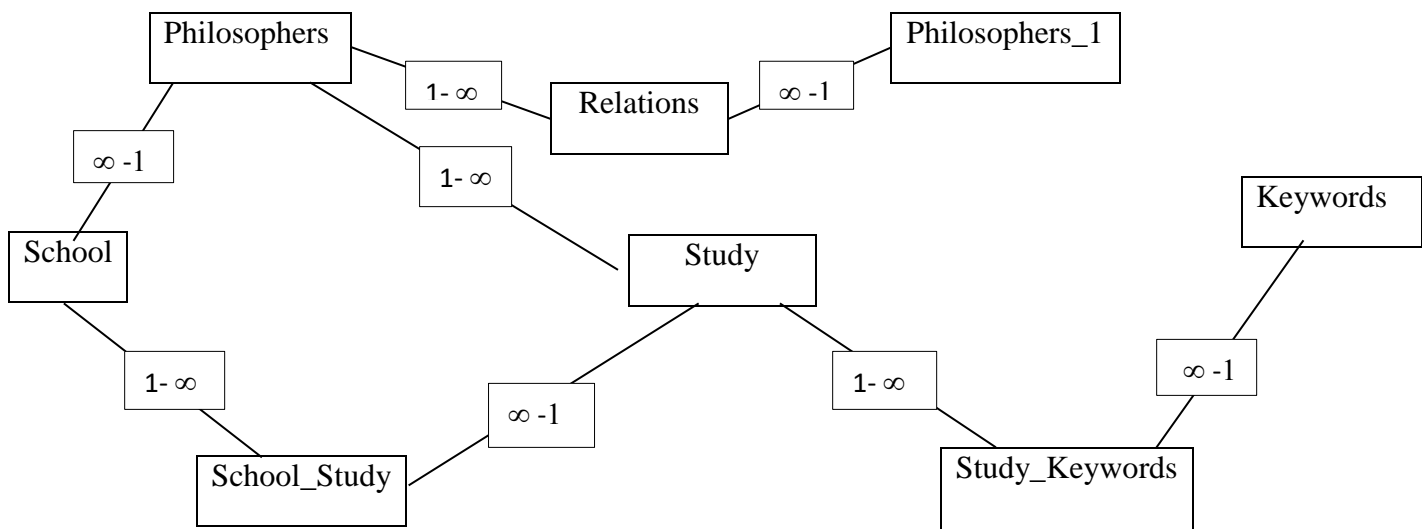
Ο πίνακας, τέλος, των Σχολών περιλαμβάνει μόνο τα ονόματα των Ελληνιστικών Φιλοσοφικών Σχολών. Η δημιουργία του κρίθηκε εκ των υστέρων απαραίτητη για τη σύνδεση του με τον πίνακα των φιλοσόφων.

Αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ των πινάκων μπορούν να αναφερθούν συνοπτικά τα εξής:

- Η σχέση μεταξύ του πίνακα Philosophers και του πίνακα Relations είναι σχέση Πολλά-Προς-Πολλά: ένας φιλόσοφος μπορεί να αναπτύξει πολλές σχέσεις αλλά μια σχέση μπορεί να αναπτυχθεί μεταξύ δύο ή περισσότερων φιλοσόφων. Επειδή κρίθηκε επιθυμητό να συμπεριληφθούν εντός της ΒΔ μόνο σχέσεις Ένα-Προς-Πολλά, η σχέση των 2 πινάκων επιμερίστηκε σε δύο τέτοιου είδους σχέσεις. Αυτό επιτεύχθηκε με την ανάπτυξη ενός πανομοιότυπου πίνακα με εκείνον του Philosophers, τον Philosophers_1, και αμοιβαία σύνδεσή τους με τον πίνακα Relations. (βλέπε σχεδιάγραμμα.)
- Η σχέση μεταξύ του πίνακα Philosophers και του πίνακα Study είναι σχέση Ένα-Προς-Πολλά: ένας φιλόσοφος μπορεί να συνέγραψε πλήθος έργων. Ένα έργο όμως, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ΒΔ, δεν μπορεί να έχει περισσότερο από έναν συγγραφείς.
- Η σχέση μεταξύ του πίνακα Study και του πίνακα Keywords είναι σχέση Πολλά-Προς-Πολλά: ένα έργο μπορεί να περιλαμβάνει πολλές λέξεις-κλειδιά, ενώ μια λέξη-κλειδί μπορεί να αναφέρεται σε πολλά έργα. Κι εδώ ακολουθήθηκε η διαδικασία επιμερισμού της σχέσης Πολλά-Προς-Πολλά σε δύο σχέσεις Ένα-Προς-Πολλά. Σε αυτή την περίπτωση αναπτύχθηκε ένας βοηθητικός πίνακας, ο Study_ Keywords, με μοναδικά του πεδία, πέραν του πρωτεύοντος κλειδιού, τα πρωτεύοντα κλειδιά των πινάκων Study και Keywords. Πλέον, ένα έργο μπορεί να μετέχει σε πολλούς μοναδικούς συνδυασμούς έργων – λέξεων-κλειδιών ενώ ένας συνδυασμός έργου – λέξης- κλειδιού μπορεί να αφορά ένα μόνο έργο. Κατ' αναλογία, μια λέξη-κλειδί μπορεί να μετέχει σε πολλούς μοναδικούς συνδυασμούς έργων – λέξεων-κλειδιών αλλά ένας συνδυασμός έργου – λέξης- κλειδιού μπορεί να περιλαμβάνει μόνο μια λέξη-κλειδί.
- Η σχέση μεταξύ του πίνακα Philosophers και του πίνακα School είναι σχέση Ένα-Προς-Πολλά: μια σχολή περιλαμβάνει πολλούς φιλοσόφους ενώ ένας φιλόσοφος δεν μπορεί να ανήκει σε περισσότερες της μιας Σχολών.
- Η σχέση, τέλος, μεταξύ του πίνακα School και του πίνακα Study είναι σχέση Πολλά-Προς-Πολλά: ένα έργο μπορεί να αναφέρεται σε πολλές Σχολές, ενώ μια Σχολή μπορεί να περιλαμβάνει πλήθος έργων. Εφαρμόστηκε κι εδώ επιμερισμός της σχέσης και ανάπτυξη ενός βοηθητικού πίνακα, του School_Study. Μια σχολή μπορεί να μετέχει λοιπόν σε πολλούς μοναδικούς συνδυασμούς Σχολής-έργου αλλά ένας συνδυασμός θα πρέπει να αφορά μια

μόνο Σχολή. Ένα έργο μπορεί επίσης να μετέχει σε πολλούς μοναδικούς συνδυασμούς Σχολής-έργου αλλά κάθε συνδυασμός θα αφορά μόνο ένα συγκεκριμένο έργο.

Οι πίνακες και οι μεταξύ τους συνδέσεις παρουσιάζονται στο παρακάτω σχεδιάγραμμα. Η σύνδεση Ένα-Προς-Πολλά συμβολίζεται είτε με 1-∞ είτε με ∞-1, ανάλογα με τη διάταξη των πινάκων:

Ανάλυση

A) Ο πίνακας Philosophers

Phil_ID
Phil_Name
Phil_Birth
Phil_Death
Phil_BPlace
Phil_DPlace
Phil_School_ID
Phil_Picture

Ο πίνακας Philosophers, όπως προαναφέρθηκε, έχει έναν μεικτό χαρακτήρα καθώς περιλαμβάνει τους Στωικούς, τους Επικούρειους και τους Σκεπτικούς φιλοσόφους αλλά και όσους συγγραφείς αναφέρθηκαν μεταγενέστερα στο έργο τους. Καταχρηστικά η αναφορά του γενικού όρου «φιλόσοφος» θα περιλαμβάνει στο εξής και τους δεύτερους.

Η στήλη Phil_ID αποτελεί το πεδίο μοναδικής αναγνώρισης του πίνακα, δηλαδή το πρωτεύον κλειδί του. Στην προκειμένη περίπτωση το πρωτεύον κλειδί είναι ένας μοναδικός αριθμός αποδιδόμενος από την εφαρμογή Microsoft Access.

Η στήλη Phil_Name περιλαμβάνει τα ονόματα των φιλοσόφων. Οι αποφάσεις και οι επιλογές που ελήφθησαν κατά τη συμπλήρωσή του είναι οι εξής:

- Τα ονόματα αναζητήθηκαν μέσω διαδικτυακής έρευνας, που περιελάμβανε κυρίως τις ιστοσελίδες [Wikipedia](#) και [Stanford Encyclopedia of Philosophy](#), και μέσω πηγών δευτερεύουσας βιβλιογραφίας. Στην περίπτωση των Στωικών φιλοσόφων αξιοποιήθηκε ο πίνακας ονομάτων που παρατίθεται από τον F.H. Sandbach στις πρώτες σελίδες του έργου του, *The Stoics*.
- Τα ονόματα παρατίθενται χωρίς το συνοδευτικό επίθετο που οι Αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν να χρησιμοποιούν και αφορούσε την καταγωγή του προσώπου. Μόνη εξαίρεση στάθηκε η περίπτωση συνωνυμίας όπου όλα τα ονόματα συνοδεύονται από τους προσδιορισμούς τους. Αναφέρονται λοιπόν

τέσσερα πρόσωπα με το όνομα Διογένης (Διογένης Λαέρτιος, Διογένης ο Βαβυλώνιος, Διογένης ο Οιοανδρέας, Διογένης ο Ταρσεύς), τρία με το όνομα Ζήνων (Ζήνων ο Κιτιεύς, Ζήνων ο Σιδώνιος, Ζήνων ο Ταρσεύς) και δύο με το όνομα Φίλων (Φίλων ο Αλεξανδρέας και Φίλων ο Λαρισαίος.)

- Υπάρχουν δύο ονόματα τα οποία αναφέρονται στις πηγές με δύο τρόπους: πρόκειται για τον Χαρμίδα ή Χαρμάδα και τον Αινεσίδημο ή Αινησίδημο. Στην περίπτωση αυτή προτιμήθηκε ο συγκερασμός τους και η απόδοση σε μια μορφή που περιλαμβάνει αμφότερες τις επιλογές (Χαρμ(ά/ι)δ(α/η)ς και Αιν(ε/η)σίδημος αντίστοιχα.)

Οι στήλες Phil_Birth και Phil_Death περιλαμβάνουν τις χρονολογίες γέννησης και θανάτου των φιλοσόφων. Πρόκειται, μετά το όνομα, για τις βασικότερες πληροφορίες της βιογραφίας ενός προσώπου. Στο πλαίσιο της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας αποτελούν στοιχεία που σε αρκετές περιπτώσεις υπολογίζονται κατά προσέγγιση αιώνα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο του Αρχέδημου, Στωικού φιλοσόφου του οποίου η δράση χρονολογείται στο 2^ο μισό του 2^{ου} αιώνα π. Χ. Στο πλαίσιο της ΒΔ ως χρονολογίες γέννησης και θανάτου αποδόθηκαν τα όρια του αιώνα της βεβαιωμένης δραστηριότητάς τους, δηλαδή μεταξύ 200 π. Χ. και 100 π. Χ. Τα όρια αυτά, για να διακριθούν από την αντίστοιχη μετά Χριστόν περίοδο, και επειδή τα πεδία της στήλης μπορούν να συμπληρωθούν μόνο με αριθμητικά δεδομένα, αποδόθηκαν ως αρνητικοί αριθμοί. Η επιλογή αυτή προτιμήθηκε καθώς, αν έμεναν κενά τα πεδία για τα οποία δεν υπήρχαν ασφαλή δεδομένα, δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε ερωτήματα σχετικά με τη διάρκεια ή την περίοδο ζωής αρκετών εκ των φιλοσόφων.

Οι στήλες Phil_BPlace και Phil_DPlace περιλαμβάνουν τον τόπο γέννησης και τον τόπο θανάτου των φιλοσόφων. Η απουσία έγκυρων δεδομένων δημιούργησαν κι εδώ δυσκολίες ανάλογες με εκείνες της προηγούμενης στήλης. Εδώ όμως η συμπλήρωση των πεδίων δεν μπορούσε να γίνει με βάση μια γεωγραφικού τύπου προσέγγιση. Συνεπώς εκεί που τα στοιχεία αυτά δεν είναι γνωστά τα αντίστοιχα πεδία παρέμειναν κενά.

Η στήλη Phil_School_ID περιλαμβάνει τις τιμές που λαμβάνει το πρωτεύον κλειδί στον πίνακα School και αντλούνται μέσω της δημιουργίας ενός οδηγού αναζήτησης. Οι τιμές συγκεκριμένα που μπορεί να περιλαμβάνει η στήλη είναι:

- Η τιμή 1 για τον Επικουρισμό
- Η τιμή 2 για τον Στωικισμό
- Η τιμή 3 για τον Σκεπτικισμό

Επειδή όμως ο πίνακας περιλαμβάνει «φιλοσόφους» που δεν ανήκουν σε κάποια από τις τρεις σχολές, επιλέχθηκε, κατά τη σχεδίαση, να μην απαιτείται απόδοση τιμής σε κάθε πεδίο της στήλης. Συνεπώς κάποια πεδία κι εδώ παρέμειναν κενά.

Τελευταία στήλη του πίνακα Philosophers είναι εκείνη που περιλαμβάνει υπερσυνδέσμους που οδηγούν σε εικόνες των φιλοσόφων (Phil_Picture). Η παρουσία της συγκεκριμένης στήλης κρίθηκε σημαντική για 3 λόγους:

- Αποτελεί έναν έμμεσο τρόπο γνωριμίας και εξοικείωσης με πρόσωπα που περιλαμβάνονται στη βάση.
- Η απουσία εικόνων για πολλούς φιλοσόφους αναδεικνύει για άλλη μια φορά την αποσπασματικότητα των διαθέσιμων στοιχείων για πρόσωπα αυτής της περιόδου.
- Η ανάγκη αποτύπωσης συγκεκριμένων πνευματικών μορφών σε μεταγενέστερους χρόνους αποτελεί ένδειξη αναγνώρισης της αξίας και της προσφορά τους. Η ύπαρξη , συγκεκριμένα, προτομών και για των τριών ιδρυτών των ελληνιστικών φιλοσοφικών σχολών (Πύρρων, Ζήνων, Επίκουρος) αν και προγενέστεροι όλων των υπολοίπων πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο ως απότιση φόρου τιμής παρά σαν ευτυχή συγκυρία διάσωσής τους.

B) Πίνακας Relations

Rel_ID
Rel_Phil1
Rel_Type
Rel_Phil2

Ο πίνακας Relations παρουσιάζει ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ των φιλοσόφων της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας. Οι σχέσεις, όπως θα φανεί παρακάτω, είναι αφενός ενδεικτικές και, αφετέρου, περιορισμένες σε αριθμό, ως συνέπεια της έλλειψης βιογραφικών στοιχείων για την πλειονότητα των φιλοσόφων.

Η στήλη Rel_ID αποτελεί το πρωτεύον κλειδί του πίνακα. Αποτελείται και σε αυτή την περίπτωση από ένα αριθμό που χαρακτηρίζει μοναδικά κάθε εγγραφή.

Οι στήλες Rel_Phil1 και Rel_Phil2 παίρνουν τιμές αντλημένες από τη στήλη Phil_ID των πινάκων Philosophers και Philosophers_1 με τους οποίους συνδέονται.

Η στήλη Rel_Type περιλαμβάνει το είδος της σχέσης που συνδέει τις στήλες Rel_Phil1 και Rel_Phil2 που την πλαισιώνουν. Οι σχέσεις που επιλέχθηκαν να συμπεριληφθούν στη βάση είναι τρία:

- Σχέση μαθητείας
- Σχέση διαδοχής
- Σχέση μαθητείας – διαδοχής

Η επιλογή των σχέσεων είναι ενδεικτική καθώς εστιάζει στους χαρακτηριστικούς τρόπους συσχέτισης των προσώπων εντός του πλαισίου μιας φιλοσοφικής σχολής. Οφείλεται, επίσης, στην ανάγκη αξιοποίησης έγκυρων πληροφοριών που προέρχονται από τις πηγές. Οι φιλόσοφοι αποκτούν μαθητές και κάποιοι εξ αυτών θα λάβουν τα ηνία των σχολών μετά το θάνατο των δασκάλων τους. Σε μερικές περιπτώσεις η σχέση μαθητείας δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη σχέση διαδοχής και, συνεπώς, η ύπαρξη της δεύτερης ως διακριτό είδος σχέσης θεωρήθηκε επιβεβλημένη.

Ο αριθμός των σχέσεων είναι αρκετά περιορισμένος. Η διεύρυνσή του ήταν δυνατή αλλά κρίθηκε πλεοναστική σε σχέση με τις ανάγκες της συγκεκριμένης βάσης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής αυτής της επιλογής είναι η περίπτωση του Επικούρειου Κήπου. Αποτελώντας περισσότερο μια κοινότητα φίλων παρά μια Σχολή με καθορισμένους ρόλους και ιεραρχία, η αποσαφήνιση των σχέσεων μεταξύ τους είναι αδύνατη και, υπό την οπτική των Επικούρειων, ενδεχομένως αχρείαστη. Η προσθήκη της σχέσης «φιλία» θα είχε σε αυτή την περίπτωση νόημα αλλά, όντας ένα είδος σχέσης που ιδίως εντός του Κήπου ήταν δεδομένο, θα δημιουργούσε ένα μεγάλο πλήθος εγγραφών που θα προερχόταν από τον συνδυασμό όλων των σύγχρονων Επικούρειων φιλοσόφων. Γι' αυτό το λόγο «η φιλική σχέση» δεν συμπεριλήφθηκε στις διαθέσιμες επιλογές.

Η στήλη *Keywords_ID* αποτελεί το πρωτεύον κλειδί του πίνακα και είναι ένας αριθμός, μοναδικός για κάθε εγγραφή.

Η στήλη *Keyword* περιλαμβάνει το σύνολο των όρων που επιλέχθηκαν ως λέξεις – κλειδιά. Η διαδικασία επιλογής τους είναι ιδιαίτερη και βασίστηκε στην αξιοποίηση του εξαιρετικά πολύτιμου συγγράμματος των A.A. Long και D.N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*. Το έργο αποτελείται από 2 τόμους με τον πρώτο να περιλαμβάνει τις μεταφράσεις των κύριων πηγών στα Αγγλικά, και τον φιλοσοφικό τους σχολιασμό, και τον δεύτερο τις ίδιες πηγές παρατεθειμένες στη γλώσσα του πρωτοτύπου (Ελληνικά ή Λατινικά.) Η συνεισφορά του κρίθηκε ως ιδιαίτερα σημαντική στο πλαίσιο ανάπτυξης της συγκεκριμένης βάσης γιατί περιλαμβάνει υλικό οργανωμένο και κατηγοριοποιημένο, σύμφωνα με τη διάκριση των ίδιων των Φιλοσοφικών Σχολών. Εστιάζει επίσης σε εκείνα τα ζητήματα που παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον προσφέροντας παράλληλα ένα πλήθος χαρακτηριστικών αποσπασμάτων στα οποία θίγονται τα ζητήματα αυτά. Οι πηγές, τέλος, παρουσιάζουν αρκετά μεγάλο πλουραλισμό και ικανοποιούν το αίτημα για μια κατά το δυνατόν πληρέστερη προσέγγιση των επιμέρους ζητημάτων. Η αξιοποίηση, λοιπόν, του συγκεκριμένου έργου αποτελεί μια «επίκληση στην αυθεντία» δύο εκ των κορυφαίων μελετητών της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας.

Τα στάδια της διαδικασίας επιλογής των λέξεων – κλειδιών είναι τα εξής:

- Εύρεση των κατάλληλων λέξεων
- Οργάνωσή τους σε ένα ιεραρχικό σύστημα όρων

Η εύρεση των κατάλληλων λέξεων στάθηκε μια επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία και αφορούσε τον εντοπισμό εκείνων που ικανοποιούν τα παρακάτω κριτήρια:

- Τη **συχνότητα αναφοράς** της λέξης στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης θεματικής ενότητας.
- Το αν αποτελεί **οριστέα έννοια**, αν δηλαδή αποτελεί την έννοια εκείνη που συνιστά ιδιαίτερη περίπτωση μιας άλλης, γενικότερης στο πλαίσιο διατύπωσης ενός ορισμού.

Στο παρακάτω πλαίσιο παρατίθενται συγκεκριμένα αποσπάσματα από το σχετικό με την Στωική Ηθική μέρος. (Long & Sedley, τόμος II, 364-8) Στα τέσσερα πρώτα η χρήση της λέξης «αγαθόν» είναι επαναλαμβανόμενη. Στο τελευταίο απόσπασμα αποτελεί την οριστέα έννοια στον ορισμό του Σέξτου Εμπειρικού. Η έννοια λοιπόν «αγαθόν» πληροί

τα κριτήρια συμπερίληψής της στους όρους εκείνους που κρίνονται σημαντικοί στο πλαίσιο της Στωικής Ηθικής.

Diogenes Laertius 7.53

φυσικῶς δέ νοεῖται δίκαιον τι καὶ ἀγαθόν.

Epictetus, Diss. 3.3.2-4

(1) πέφυκεν δέ πάσα ψυχή ὡσπερ τὸ ἀληθεῖ ἐπινεύειν, πρὸς τὸ ψεῦδος ἀνανεύειν, πρὸς τὸ ἀδῆλον ἐπέχειν, οὕτως πρὸς μὲν τὸ ἀγαθόν ὀρεκτικῶς κινεῖσθαι, πρὸς δέ τὸ κακόν ἐκκλιτικῶς, πρὸς δέ τὸ μήτε κακόν μήτ' ἀγαθόν οὐδετέρως . . . (2) τὸ ἀγαθόν φανέν ευθύς ἐκίνησεν ἐφ' αὐτό, τὸ κακόν ἀφ' αὐτοῦ, οὐδέποτε δ' ἀγαθοῦ φαντασίαν ἐναργή ἀποδοκιμάσει ἡ ψυχή, οὐ μάλλον ἢ τὸ Καίσαρος νόμισμα, ἐνθεν ἐξήρηται πάσα κίνησις καὶ ἀνθρώπου καὶ θεοῦ.

Cicero, Fin. 3.33-4 (SVF 3.72)

(1) cumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit aut coniunctione aut similitudine aut collatione rationis, hoc quarto quod extremum posui boni notitia facta est. (2) cum enim ab iis rebus quae sunt secundum naturam ascendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni pervenit. (3) hoc autem ipsum bonum non accessione neque crescendo aut cum ceteris comparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum.

Seneca, Ep. 124.13-14

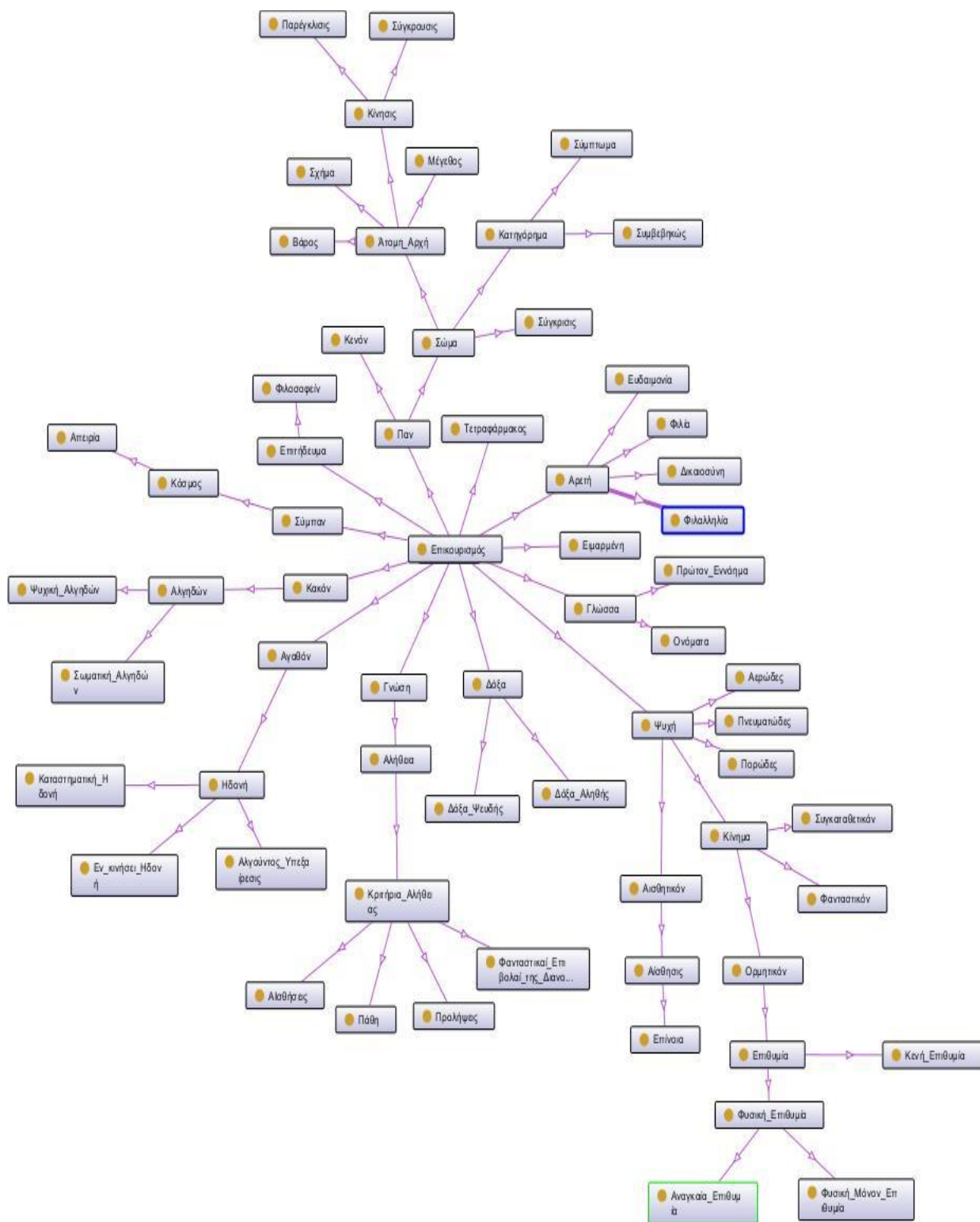
"dixisti" inquit "aliquid bonum esse arborum, aliquid herbarum; potest ergo aliquid esse et infantis." (i) verum bonum nec in arboribus nec in mutis animalibus: hoc quod in illis bonum est precario bonum dicitur. "quod est?" inquis. "hoc quod secundum cuiusque naturam est.

Sextus Empiricus, M.11.22

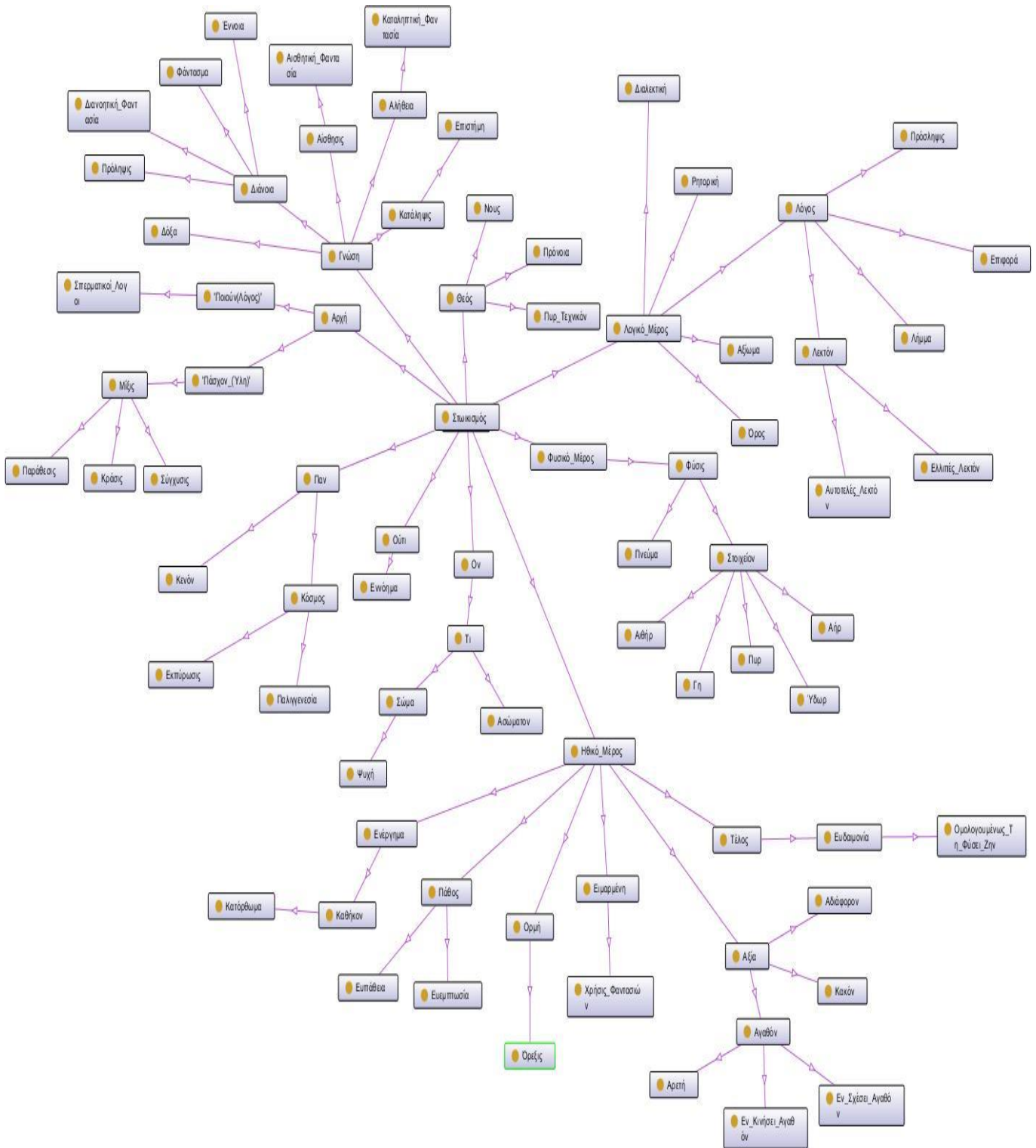
(i) οἱ μὲν οὖν Στωικοὶ τῶν κοινῶν ὡς εἰπεῖν ἐννοιῶν ἐχόμενοι ὀρίζονται τὰ ἀγαθὰ τῷ τρόπῳ τῷδε "ἀγαθόν ἐστὶν ὠφέλεια ἢ οὐχ ἕτερον ὠφελείας", ὠφέλειαν μὲν λέγοντες τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σπουδαίαν πράξιν, οὐχ ἕτερον...

Θεματικός Χάρτης Επικουρισμού

Θεματικός Χάρτης Στωικισμού

Δ) Πίνακας Study

Study_ID
Study_Title
Study_Phil_ID
Study_Language
Study_AvailableOnLine
Study_SourceURL

Ο πίνακας Study περιλαμβάνει το σύνολο των έργων που σχετίζονται, κατά τρόπο άμεσο ή έμμεσο, με την Ελληνιστική Φιλοσοφία και τα οποία αξιοποιήθηκαν στην δημιουργία της ΒΔ.

Η στήλη Study_ID, όπως και στην περίπτωση όλων των υπολοίπων πινάκων, συνιστά το πρωτεύον κλειδί και καθένας από τους αριθμούς που την απαρτίζουν αναγνωρίζει μοναδικά μια συγκεκριμένη εγγραφή.

Η στήλη Study_Title περιλαμβάνει τους πλήρεις τίτλους των έργων. Δόθηκε μέριμνα ώστε οι τίτλοι αυτοί να αποδοθούν ακριβώς όπως οι ίδιοι οι συγγραφείς τους επέλεξαν και να είναι γραμμένοι στη γλώσσα του πρωτοτύπου.

Η στήλη Study_Phil_ID αποτελεί το ξένο κλειδί που ενώνει τον συγκεκριμένο πίνακα με εκείνο του Philosopher.

Οι στήλες Study_Language, Study_AvailableOnLine, Study_SourceURL πρέπει να θεωρηθούν ως μια ενότητα που περιλαμβάνει πληροφορίες βιβλιοθηκονομικού χαρακτήρα. Η στήλη Study_Language, συγκεκριμένα, προσδιορίζει τη γλώσσα του έργου και, μέσω μιας λίστας τιμών, μπορεί να επιλεγθούν είτε τα Ελληνικά είτε τα Λατινικά. Η στήλη Study_AvailableOnLine περιλαμβάνει ένα πλαίσιο ελέγχου (checkbox) που ενδέχεται να είναι είτε τσεκαρισμένο είτε όχι με το τσεκάρισμα να δηλώνει πως υπάρχει διαθέσιμη ελεύθερη πηγή στο Διαδίκτυο. Η στήλη, τέλος, Study_SourceURL περιλαμβάνει τον υπερσύνδεσμο για την μετάβαση στην ιστοσελίδα που φιλοξενεί την αντίστοιχη πηγή. Σε περίπτωση που δε βρέθηκε ελεύθερη πηγή για κάποιο έργο, το πεδίο παρέμεινε κενό.

Ενδεικτικά Ερωτήματα

- Q1: Ποιες είναι οι λέξεις – κλειδιά όλων των Φιλοσοφικών Σχολών και ποια η θέση τους στην κατάταξή τους;
- Q2: Ποιοι είναι οι τίτλοι των μελετών που αναφέρονται στον Στωικισμό και ποιες οι λέξεις – κλειδιά που περιλαμβάνονται σε αυτά;
- Q3: Ποιες είναι οι λέξεις – κλειδιά, οι τίτλοι έργων στα οποία περιλαμβάνονται και τα ονόματα των φιλοσόφων που τα συνέγραψαν και ανήκουν στη σχολή του Σκεπτικισμού;
- Q4: Ποια είναι τα ονόματα ΟΛΩΝ των φιλοσόφων που ανήκουν στη σχολή του Σκεπτικισμού, οι τίτλοι των έργων τους που διασώθηκαν και η γλώσσα στην οποία γράφτηκαν;
- Q5: Ποια είναι τα ονόματα των φιλοσόφων που ανήκουν σε όλες τις φιλοσοφικές σχολές οι οποίοι ανέπτυξαν σχέσεις μαθητείας καθώς και τα ονόματα των φιλοσόφων που υπήρξαν μαθητές τους ;
- Q6: Ποια είναι τα ονόματα των φιλοσόφων, καθώς κι εκείνων με τους οποίους ανέπτυξαν σχέσεις μαθητείας ή μαθητείας/διαδοχής, και οι τίτλοι των έργων των πρώτων που διασώθηκαν;
- Q7: Ποια είναι τα ονόματα ΟΛΩΝ των φιλοσόφων που ανήκουν σε όλες τις φιλοσοφικές σχολές και ποια τα ονόματα ΟΛΩΝ των φιλοσόφων/μελετητών που συνέγραψαν έργα που αναφέρονται σε αυτές;
- Q8: Ποια είναι τα ονόματα των φιλοσόφων που γεννήθηκαν πριν το 200 π. Χ. καθώς κι εκείνα των φιλοσόφων των οποίων υπήρξαν μαθητές. Ποια είναι επίσης οι τίτλοι των έργων που οι δεύτεροι συνέγραψαν και οι λέξεις – κλειδιά που περιλαμβάνονται σε αυτά και ανήκουν στο επίπεδο κατάταξης 3 ή σε μεγαλύτερο;
- Q9: Ποια είναι τα ονόματα των φιλοσόφων, οι οποίοι γεννήθηκαν από το 300 π. Χ. και έπειτα, οι γενέτειρές τους και οι τίτλοι εκείνων των έργων τους που διασώθηκαν;
- Q10: Ποια είναι τα ονόματα των φιλοσόφων που γεννήθηκαν μετά το 200 π. Χ. και πέθαναν πριν το 200 μ. Χ., οι τίτλοι των έργων τους που διασώθηκαν και η φιλοσοφική σχολή στην οποία ανήκουν;
- Q11: Ποιοι είναι οι τίτλοι των έργων που διασώθηκαν , τα ονόματα συγγραφέων τους, οι φιλοσοφικές σχολές στις οποίες ανήκουν καθώς και όλες οι λέξεις – κλειδιά που περιλαμβάνονται στα έργα αυτά;
- Q12: Ποιές είναι οι λέξεις – κλειδιά του ερωτήματος Q1 που ανήκουν σε επίπεδο κατάταξης μεγαλύτερο του 3 και μικρότερο του 6;

- SQL1: Ποια είναι τα ζεύγη φιλοσόφων στα έργα των οποίων περιλαμβάνονται κοινοί όροι-κλειδιά;
- SQL2: Ποιοι όροι-κλειδιά είναι κοινοί στα έργα φιλοσόφων δύο διαφορετικών Σχολών;
- SQL3: Ποια είναι τα ζεύγη φιλοσόφων που ανήκουν στην ίδια Φιλοσοφική Σχολή και τα έργα τους περιλαμβάνουν όρους-κλειδιά που βρίσκονται σε επίπεδο μεγαλύτερο/ίσο του 4;
- SQL4: Ποια είναι τα ζεύγη φιλοσόφων που συνέγραψαν τα έργα τους σε διαφορετική γλώσσα αλλά περιλαμβάνουν κοινούς όρους-κλειδιά των οποίων ο γονεϊκός όρος είναι διαφορετικός;

Επίλογος

Στην Εισαγωγή προσδιορίστηκε ο σκοπός της παρούσας εργασίας. Συγκεκριμένα, προσδοκία της ήταν η ανάδειξη της δομής της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας. Στη συνέχεια, παρατέθηκαν σκέψεις και προβληματισμοί σχετικά με ζητήματα αποτελεσματικότερης υλοποίησης του σκοπού και οι αποφάσεις που πάρθηκαν διαμόρφωσαν τα συστατικά της μέρη, την οργάνωση και το περιεχόμενό τους. Αναδείχθηκε, επίσης, η συσχέτισή τους και η αλληλεξάρτηση των μερών για την παραγωγή ενός συνεκτικού αποτελέσματος. Πλέον, είναι η κατάλληλη στιγμή για να εκφραστούν μερικά συμπεράσματα καθώς και σκέψεις σχετικά με την αξία και την ουσιαστική αξιοποίηση της.

Το πρώτο συμπέρασμα αφορά τους περιορισμούς που χαρακτηρίζουν τη θεωρητική έκθεση ενός γνωστικού αντικειμένου. Αποτελεί μια «παραδοσιακού τύπου» προσέγγιση που απαιτεί διαρκή αναζήτηση στο σώμα του κειμένου για την εξεύρεση των ζητούμενων πληροφοριών και είναι συνυφασμένη με υλικό σε έντυπη μορφή. Βοηθητικά εργαλεία, όπως περιεχόμενα, ευρετήρια κ.α., συμβάλλουν στον ταχύτερο εντοπισμό τους, αλλά η στατική έκθεση του περιεχομένου δεν παρέχει περισσότερες δυνατότητες αξιοποίησης.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι η ανάδειξη των δυνατοτήτων των σύγχρονων τεχνολογικών μέσων. Τα μέσα αυτά προσφέρουν τη δυνατότητα μιας νέας, δυναμικής προσέγγισης με το περιεχόμενο και, συνακόλουθα, εναλλακτικούς τρόπους εμφάνισής του σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες. Στην περίπτωση της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας, η έκθεσή της με τη βοήθεια μιας ΒΔ βοήθησε στον προσδιορισμό βασικών κατηγοριών (οντότητες) και των βασικών χαρακτηριστικών καθεμιάς εξ' αυτών. Η δημιουργία εγγραφών, μέσω της ένταξης στις κατηγορίες και της απόδοσης χαρακτηριστικών, έδωσε παράλληλα τη δυνατότητα πολλαπλών συσχετίσεων και παρουσίασης πληροφοριών ως αποτελέσματα σχετικών ερωτημάτων. Η δημιουργία, επίσης τριών θεματικών χαρτών, ένα για κάθε Φιλοσοφική Σχολή, έδωσε την ευκαιρία απεικόνισης των σχέσεων ανάμεσα στις έννοιες που αποτελούν το περιεχόμενο ενός εκ των πινάκων της ΒΔ. Επιτεύχθηκε έτσι η απόδοση της «γενικής εικόνας» ενός γνωστικού αντικειμένου αλλά και η σχηματική του έκθεση ως μια συνοπτική εισαγωγή σε αυτό.

Το τρίτο, τέλος, συμπέρασμα αφορά την ανάγκη συνδυαστικής αξιοποίησης των προσεγγίσεων για μια πληρέστερη προσέγγιση της Ελληνιστικής Φιλοσοφίας. Η θεωρητική έκθεση είναι πιο εκτεταμένη αλλά πιο δύσχρηστη. Η ΒΔ και οι θεματικοί χάρτες είναι πιο συνοπτικές και ευέλικτες προσεγγίσεις αλλά η κατανόηση τους απαιτεί

μεγαλύτερη ανάλυση που όμως δεν μπορεί να προσφερθεί από τα δικά τους μέσα. Προβάλλοντας κάποιες πτυχές και τρόπους οργάνωσης περιεχομένου αποκλείουν κάποιες άλλες και άρα επιβεβαιώνουν τη σχετική τους χρησιμότητα.

Η Ελληνιστική Φιλοσοφία είναι ένα τόσο ευρύ και πολυσχιδές θεματικό πεδίο που είναι εκ προοιμίου αδύνατο να εξαντληθεί στο πλαίσιο μια οποιασδήποτε επιστημονικής εργασίας. Παρ' όλα αυτά μια τέτοια εργασία δεν στερείται αξίας για τους εξής λόγους:

1. Παρουσιάζει μια πρόταση μεθοδολογικής προσέγγισης του αντικειμένου. Η πρόταση αυτή είναι ενδεικτική και χαρακτηρίζεται από την παραγωγή ενός ολοκληρωμένου, αλλά όχι πλήρους, αποτελέσματος.
2. Αναδεικνύει ένα σύνολο περιορισμών, προβλημάτων και μειονεκτημάτων και άρα προσφέρει πολύτιμο υλικό που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως οδηγός ανάλογων προσπαθειών.
3. Αναδεικνύει μερικές από τις υπάρχουσες τεχνολογικές δυνατότητες αναφορικά με τη δυναμική και ταχύτατη παρουσίαση της ζητούμενης πληροφορίας.
4. Η μη ολοκλήρωση ερμηνεύεται ως πλεονέκτημα: περισσότερες και νέες προσεγγίσεις δεν θα συντελέσουν στην απόρριψή της αλλά, αντίθετα, θα αναδείξουν περισσότερο το περιεχόμενό της, συμπληρώνοντάς το.

Κλείνοντας, και με βάση τα προλεχθέντα, η παρούσα εργασία πληροί τις προδιαγραφές για να θεωρηθεί ένα δείγμα εργασίας στο χώρο των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών (Digital Humanities). Προσπαθεί να καταστήσει προσιτό και να εκθέσει με πιο ενδιαφέροντα για τον σύγχρονο άνθρωπο τρόπο, μια γνωστική περιοχή που περιλαμβάνει υλικό σίγουρα «απαιτητικό» και συχνά δυσνόητο. Αυτό το καταφέρνει, κυρίως, δίνοντάς του τη δυνατότητα να αλληλεπιδράσει με αυτό και να το προσαρμόσει στις ανάγκες του. Η ευρύτητα του αντικειμένου σίγουρα δεν επιτρέπει την εμβάθυνση σε αυτό. Μελλοντικές προσπάθειες όμως που θα εστιάζουν σε μια από τις τρεις Σχολές ή στο έργο κάποιου φιλοσόφου (π.χ. Επίκουρος) του οποίου γραπτά έχουν διασωθεί, θα μπορούσαν να προσφέρουν πιο ολοκληρωμένα αποτελέσματα. Η αρτιότητα του αποτελέσματος και το πλήθος παρεχόμενων επιλογών ίσως να αποτελέσουν ισχυρό κίνητρο για ανθρώπους που πάντα ήθελαν να γνωρίσουν την Ελληνιστική Φιλοσοφία και απλά έψαχναν τον κατάλληλο τρόπο για να εισχωρήσουν στον κόσμο της...

Βιβλιογραφία

- Arenson, K. (2020) Introduction. In K. Arenson (ed.) *The Routledge Handbook of Hellenistic Philosophy*. 1st edn. New York: Routledge, pp. 1-9.
- Διογένης Λαέρτιος (1994) *Άπαντα: Τόμος 3 Βιβλία 6-7*. Αθήνα: Κάκτος
- Long, A.A. (1986) *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. 2nd edn. California: University of California Press
- Sandbach, F.H. (1994) *The Stoics*. 2nd edn. London: Duckworth
- Sarple, R.W. (1996) *Stoics, Epicureans and Sceptics: An Introduction to Hellenistic Philosophy*. London: Routledge
- «Τετραφάρμακος» (2020) *Wikipedia* [διαδικτυακή ιστοσελίδα], Διαθέσιμη στο: <<https://el.wikipedia.org/wiki/Τετραφάρμακος>> [Πρόσβαση 28 Μαρτίου 2020]
- Θεοδωρίδης, Χ. (1999) *Επίκουρος: Η Αληθινή Όψη του Αρχαίου Κόσμου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της “Εστίας”
- Clerk Shaw, J. (2020) Epicurean Philosophy and its Parts. In K. Arenson (ed.) *The Routledge Handbook of Hellenistic Philosophy*. 1st edn. New York: Routledge, pp. 13-24.
- Long, A.A. & Sedley, D.N., (eds.). (1987) *The Hellenistic Philosophers: Translations of the Principal Sources, with Philosophical Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press
- Long, A.A. & Sedley, D.N., (eds.). (1989) *The Hellenistic Philosophers: Greek and Latin Texts with Notes and Bibliography*. Cambridge: Cambridge University Press
- Machuca, D & Reed, B., (eds). (2018) *Skepticism: From Antiquity to Present*. London: Bloomsbury
- Annas, J. & Barnes, J. (1985) *The Modes of Scepticism: Ancient Texts and Modern Interpretations*. Cambridge: Cambridge University Press
- Σέξτος Εμπειρικός, (1998) *Πυρρόνειοι Υποτυπώσεις Α-Β (α-ιβ)*. Αθήνα: Κάκτος

Hankinson, R.J. (1998) *The Sceptics: The Arguments of the Philosophers*. New York: Routledge

Connolly, T. & Begg, C., (2008) *Βάσεις Δεδομένων I: Μια πρακτική προσέγγιση στο σχεδιασμό, την υλοποίηση και την διαχείριση συστημάτων βάσεων δεδομένων*. Αθήνα: Γκιούρδας